

ČLÁNEK / ARTICLE

Evropská integrace v diskurzu českých politických stran v období let 1989 až 1998

European Integration in the Discourse of the Czech Political Parties in the Years 1989 to 1998

Michal Skulínek¹

Department of International Relations and European Studies
Faculty of Social Studies, Masaryk University in Brno

Abstract: It has been approximately thirty years since the Velvet Revolution ended the domination of the Communist Party and the forced orientation of Czechoslovakia to the USSR. The past political representation faced the task of setting a new foreign policy orientation. One of the possibilities, which soon turned out to be preferred, was to establish close cooperation with the European Communities, and the so-called return to Europe eventually led to accession to the European Union. Most political parties and movements represented in the parliament supported this step although, as the analysis of contemporary discourse reveals, their arguments were often different. However, there were also entities, in particular the Association for the Republic – Republican Party of Czechoslovakia and the Communist Party of Bohemia and Moravia, which explicitly expressed their objections to European integration. Still, the analysis of Association for the Republic – Republican Party of Czechoslovakia, for example, shows that the positions within these parties may not have always been consistent. This article, therefore, seeks to analyse the European integration discourse of the major political actors from the Velvet Revolution to the 1998 elections. Specifically, it focuses on the Czech Social Democratic Party, the Communist Party of Bohemia and Moravia, the Christian and Democratic Union – Czechoslovak People's Party, the Civic Democratic Alliance, the Civic Democratic Party and the Association for the Republic – Republican Party of Czechoslovakia.

Keywords: Czech political parties, European Union, European Communities, European integration, discourse

How to cite: Skulínek, M. 2020. "Evropská integrace v diskurzu českých politických stran v období let 1989 až 1998." *Central European Journal of Politics* 6 (1): 51–86.

¹ Korespondence: Mgr. et Mgr. Michal Skulínek, doktorand na Katedře mezinárodních vztahů a evropských studií Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity, Joštova 10, 602 00, Brno, Česká republika. E-mail: m.skulinec@seznam.cz

1. Úvod²

Je tomu přibližně třicet let, které nás dělí od sametové revoluce, jež odstartovala hluboké změny v české společnosti. Dalekosáhlý vliv znamenala tato změna také pro zahraniční politiku tehdejší České a Slovenské Federativní Republiky (ČSFR), později samostatné České republiky. Skončila dříve nezpochybnitelná orientace na státy východního bloku a spolupráci v rámci Rady vzájemné hospodářské pomoci (RVHP). V případě většiny relevantních politických stran a hnutí zvítězila snaha o tzv. návrat do Evropy, který byl spojován též se vstupem do Evropských společenství (ES), respektive Evropské unie (EU). Tento vývoj často vnímáme jako určitou samozřejmost, nicméně analýza dobového diskurzu prokazuje, že nejvýznamnější politické strany a hnutí 90. let měly na problematiku evropské integrace často rozdílný pohled. Evropský integrační projekt tyto subjekty spojovaly s rozdílnými tématy a přikládaly mu různé pozitivní, ale i negativní aspekty. Nejvíce protiintegrační pohled je patrný v případě krajně pravicových a krajně levicových politických subjektů, které jsou v tomto článku reprezentovány Komunistickou stranou Čech a Moravy (KSČM) a Sdružením pro republiku – Republikánskou stranou Československa (SPR-RSČ). Zajímavé je ovšem analyzovat i diskurz zbývajících subjektů, kterými jsou Česká strana sociálně demokratická (ČSSD), Křesťanská a demokratická unie – Československá strana lidová (KDU-ČSL), Občanská demokratická aliance (ODA) a Občanská demokratická strana (ODS). Tyto strany měly výrazný vliv na českou zahraniční politiku.

Přes význam evropské integrace na vývoj a směřování České republiky jde o problematiku, která dosud nebyla bezezbytku probádána. Většina výzkumů opomíjí rané polistopadové období a soustředí se až na období počínaje volbami v roce 1996, častěji pak 1998. Pokud se zaměříme na dosavadní stav poznání, integračnímu diskurzu nejvýznamnějších politických stran je věnována kniha od Matse Brauna „Modernisation unchallenged: the Czech discourse on European Unity“ (Braun 2008). Její nevýhodou je, že nezahrnuje krajní pravici a problematice 90. let je věnován jen malý prostor. Pozornosti by neměly uniknout ani články věnované otázce evropeizace, neboť i ty obsahují informace o postojích politických stran k evropské integraci. Lze zmínit „Dvě dimenze evropeizace volebních programů: Případ České republiky“, „Vliv evropeizace na české politické strany“ nebo „Evropeizace české politické scény – politické strany a referendum o přistoupení k Evropské unii“ (Dürr, Marek a Šaradín 2004; Frízlová et al. 2006; Havlík a Vykoupilová 2007). Tyto texty ovšem zahrnují období až po volbách 1996

² Část textu věnovaná zaměření výzkumu v úvodu a metodologickému ukotvení částečně vychází z autorova textu Skulínek, M. 2019. „Diskurz slovenských politických stran k evropské integraci od sametové revoluce do voleb v roce 1998.“ *Acta Politologica* 11 (3): 61–88. Tyto části nicméně byly přepracovány a upraveny pro potřeby českých politických stran.

a vychází pouze z volebních programů, alespoň v případě zde vymezeného časového úseku. Širší časový úsek od počátku 90. let analyzoval Vlastimil Havlík v knize „České politické strany a evropská integrace. Evropeizace, evropanství, euroskepticismus?“, kde autor analýzu volebních programů podepřel rovněž výsledky expertního šetření (Havlík 2009). Nicméně tento text nezahrnuje SPR-RSČ nebo ODA, tedy subjekty, které v příslušném období získaly trvalejší zastoupení v parlamentu. S ohledem na výše uvedené se tento článek snaží naše poznání alespoň z části rozšířit, a to jak z hlediska zkoumaných subjektů, použitých zdrojů, které jsou blíže rozvedeny v následující kapitole, tak i časového rámce, který byl většinou autorů dosud opomíjen. Současně nám zmapování integračního diskurzu pomůže vytvořit základnu pro lepší pochopení událostí jež na zkoumané období navazovaly.

Cílem tohoto článku proto je zmapovat integrační diskurz nejvýznamnějších českých politických stran v období let 1989 až 1998 a upozornit na témata kolem kterých byl diskurz konstruován. Za tímto účelem si článek klade následující výzkumné otázky: (1) Jak se vyvíjel integrační diskurz českých politických stran?; (2) Kolem jakých témat byl integrační diskurz konstruován?;³ (3) Byly představy a témata o ES/EU napříč politickým spektrem totožné?

2. Metodologické ukotvení výzkumu a záměr práce

Článek je koncipován jako případová studie mapující integrační diskurz nejvýznamnějších politických stran v České republice, respektive do roku 1993 v Československu, tedy těch, které získaly v poslanecké sněmovně trvalejší zastoupení. Tyto podmínky splňuje Česká strana sociálně demokratická, Křesťanská a demokratická unie – Československá strana lidová, Komunistická strana Čech a Moravy, Občanská demokratická aliance, Občanská demokratická strana a Sdružení pro republiku – Republikánská strana Československa. Pokud jde o časové vymezení, to sahá od sametové revoluce, která umožnila obnovu pluralistického stranického systému a změnu zahraniční politiky ČSFR, po rok 1998, kdy se uskutečnily volby do PSP ČR a zároveň byly s Českou republikou zahájeny vstupní rozhovory do EU.

Struktura práce je následující. Po úvodu, který specifikuje výzkumné otázky a význam tohoto článku s ohledem na dosavadní stav poznání a metodologickém ukotvení, následuje krátká kapitola přibližující významné události let 1989 až 1998, které měly vliv na dobový diskurz. Hlavní část práce, která je věnována zmapování integračního diskurzu výše uvedených politických stran, je obsažena ve čtvrté kapitole. Strany jsou v textu

³ Například, zda byl proces evropské integrace vnímán relevantními politickými stranami výhradně v intencích ekonomické výhodnosti, nebo zda byla integrace spojována i s jinými dopady.

řazeny abecedně, nikoliv tedy dle jejich významu. Závěr článku odpovídá na položené výzkumné otázky. S ohledem na jejich značnou provázanost nejsou odpovědi v závěru striktně separovány a tvoří proto jeden kompaktní celek.

Text je založen na diskurzivní analýze textů. Při analýze diskurzu významných politických představitelů, případně politických stran, je nutné si uvědomit, že nejde o pouhé předání subjektivně nezabarvené informace. Nesnažím se také ověřovat pravdivost v nich prezentovaných faktů, s výjimkou skutečnosti, zda příslušné vyjádření lze přiřítat konkrétní osobnosti či straně. Analýza těchto vyjádření, případně dokumentů, je pro nás cenná sama o sobě, neboť skrze ně tyto strany ovlivňují své příjemce a spolupodílejí se na konstituování našeho sociálního světa (Beneš 2008: 93; Paltridge 2012: 1). Vycházím z konstruktivistické premisy, že svým jednáním, tedy i artikulací určitých vyjádření, jsme schopni konstruovat okolní svět (Beneš 2005: 14; Jørgensen a Phillips 2002: 8–9). Představitelé politických stran, kteří se vyjadřují k problematice evropské integrace, tak mohou posouvat naše názory na tuto problematiku. Děje se tak záměrně, ale i mimoděk. Určitou paralelu lze spatřovat v RVHP, která před rokem 1989 představovala konkurenci pro ES v rámci východního bloku. Jeden z těchto základních kamenů socialistického hospodářství, který například v otázce hlasování trpěl obdobnými problémy jako ES, je dnes vnímán převážně negativně,⁴ což je způsobeno jejím úzkým provázáním s obdobím komunistické diktatury a vlivem Sovětského svazu (Skulínek 2015: 26–29; Tošovský 1994: 5). Nicméně tyto události musely být artikulovány a interpretovány, aby se staly součástí námi sdílených představ, byť zmíněné představy nejsou zcela jistě homogenní. Zkoumání integračního diskurzu proto není samoučelné, neboť politické strany, které jsou zde brány jakožto základní výzkumná jednotka, ovlivňují nejen pohled voličů na EU, což má dopad na její podporu ve společnosti, ale také na následná politická rozhodnutí. Analýza dobového diskurzu nám může napomoci k lepšímu pochopení dobových událostí, ale také událostí, které se odehrály v následujících letech.

Diskurzivní analýza umožňuje zkoumat jazyk v jeho nejširší podobě – orální, písemné, tak i grafické (Gee 2011: 1). Tento článek zkoumá výhradně písemné materiály. Stranou tak zůstávají ústní projevy či rozhovory, které nebyly písemně zaznamenány a publikovány, což značně limituje jejich dostupnost a analyzovatelnost.

Článek je založen především na analýze primárních zdrojů v podobě článků a rozhovorů otištěných v dobovém periodickém tisku, na stenozáznamech České národní rady, Federálního shromáždění a PSP ČR a v neposlední řadě také programových

⁴ Pokud se zaměříme například na Braunovu analýzu diskurzu českých politických stran, jedna z jeho kategorií je věnována také nadměrné regulaci, kde odkazuje též na předchozí režim v souvislosti s marxismem a socialismem (Braun 2008: 40). RVHP bychom v této souvislosti mohli řadit mezi nástroje nadměrné regulace. Tato skutečnost ale vychází také z dobových vyjádření (např. Tošovský 1994: 5).

dokumentech, čímž jsou myšleny volební programy. Relevantní články byly vyhledávány v databázi článků ANL, mediální databázi Anopress a databázi Slovenské národní knihovny KIS3G.⁵ Texty byly v těchto databázích vyhledávány na základě hesel jako jsou Evropská společenství, Evropská unie, evropská integrace a Evropské hospodářské společenství, jejich zkratky a s využitím operátoru *, který představuje zástupný znak či znaky. Tato hesla byla vyhledávána v kombinaci se jmény významných představitelů zde analyzovaných politických stran, výběr těchto osob je popsán níže, nebo s názvem či zkratkou příslušné politické strany. Zpracování a vyhledání relevantních zdrojů je současně největším problémem práce. Dokonalé provedení diskurzivní analýzy by vyžadovalo sběr všech relevantních textů, které se k danému případu vztahují, což není technicky možné. S ohledem na množství periodik a jejich dostupnost se vždy bude jednat pouze o selektivní výběr určitého vzorku. Přesto lze předpokládat, že při jeho správném provedení práce přinese relevantní závěry i v případě, že určité téma mohlo být zmíněno ve zdrojích, které se nepodařilo nalézt a zpracovat.

Z personálního hlediska je výzkum omezen na poměrně malou množinu členů politických stran, konkrétně na jejich členy, kteří byli v příslušném období poslanci ČNR, PSP ČR nebo byli zvoleni do ústředních stranických orgánů.

Integrační diskurz politických stran nelze pochopit bez znalosti dobového kontextu. Ten značně ovlivňuje naše vnímání konkrétního vyjádření (Paltridge 2012: 3). Z analyzovaných textů je často zřejmé, čím mohl být daný výrok iniciován či ovlivněn, nicméně blíže tato skutečnost vysvětlena není. V článku je proto zařazena stručná kapitola, která přibližuje některé události tohoto období ve vztahu k evropské integraci, byť je zřejmé, že na takto malém prostoru je možné obsáhnout jen některé vybrané problémy, a i ty zmínit jen v krátkosti.

3. Krátký přehled událostí majících vliv na dobový diskurz ve vztahu k evropské integraci

Období po listopadu 1989, které spojujeme s pádem komunistické diktatury v Československu, bylo charakteristické mimořádně rychlým vývojem, jenž se vztahoval také na problematiku zahraniční politiky. Za vlády Komunistické strany bychom marně hledali vyjádření předních představitelů české politické scény, kteří by rozvíjeli myšlenku evropské integrace úzce propojenou s Evropskými společenstvími. S ohledem na pozici Sovětského svazu a členství v Radě vzájemné hospodářské pomoci a Varšavské smlouvě to bylo pochopitelné. Tato orientace se ale velmi rychle změnila, což dokládá například

⁵ V databázi KIS3G byly vyhledávány pouze zdroje publikované do konce roku 1992, tedy za existence společného státu.

dopis tehdejšího premiéra Mariána Čalvy z prosince 1989 určený předsedovi Komise Delorovi, kde „vyjádřil zájem ČSFR o členství v Evropských společenstvích“ (Kotyk 2000: 48). Již od počátku sledovaného období se tak v dobovém diskurzu setkáváme i s problematikou evropské integrace, a to včetně možného vstupu do ES/EU. Dle Pavla Černocho byly tehdejší představy plné „nadšení“ a „iracionálního idealismu“ (Černoch 2004: 17). Do jisté míry lze s tímto tvrzením souhlasit, nicméně nelze jej akceptovat bezvýhradně. Například Miloš Zeman, v příslušném období poslanec Federálního shromáždění Sněmovny národů, v červenci 1990 ve své řeči upozorňoval, že vstup do Evropských společenství neproběhne ani dle neoptimističtějších odhadů dříve než za deset let (FS ČSFR 1990). Pravděpodobně nejvýraznější osobností, která vyjadřovala určité pochybnosti nad podobou integrace byl Václav Klaus. Jak uvádějí ve své knize Dan Marek a Michael Baun, členství v ES/EU se brzy stalo primárním cílem zahraniční politiky, byť zpočátku tohoto raného polistopadového období neprobíhala komplexní debata věnovaná dopadům případného vstupu (Marek a Baun 2010: 26).

Pokud bychom chtěli upozornit na „stěžejní“ momenty, které ovlivnily postoj vybraných stran k Evropskému společenství před vznikem samostatné České republiky, bezesporu se jednalo o vyjednávání o Evropské dohodě. Asociační dohoda byla s Československem podepsána v prosinci 1991, nicméně kvůli rozpadu ČSFR nikdy nevstoupila v platnost (Kotyk 2000: 48). Průběh jednání byl tvrdý. Českoslovenští představitelé zjistili, že ES nejen důrazně hájí své ekonomické zájmy, ale nejsou ochotna garantovat ani možné budoucí členství ve svých strukturách (Černoch 2004: 17; Kořan 2013: 81). Opomenout nelze ani již zmíněný rozpad federace, jenž byl i s ohledem na události v Jugoslávii vnímán v zahraničí negativně. České a slovenské politické strany se v této souvislosti obávaly možných dopadů na integrační ambice obou zemí, byť dle Václava Klause mohlo být rozdělení ČSFR pro české ambice i pozitivní. K urychlení vstupu ale nakonec nedošlo (ČNR 1991; Marek a Baun 2010: 26).

Po vzniku samostatné České republiky byla pozornost věnována dojednání nové asociační dohody, která byla podepsána v říjnu 1993 (Fiala a Pitrová 2009:157). Postoje politiků byly značně ovlivněny také výraznou proměnou samotné Evropské unie. Zmínit lze změny související s přijetím Maastrichtské dohody nebo přípravy na budoucí zavedení jednotné evropské měny (Černoch 2004: 18; Kořan 2013: 82). Výrazným okamžikem s dopadem na dobový diskurz pak bezesporu bylo podání přihlášky České republiky do Evropské unie v roce 1996. Česká republika tak učinila jako poslední stát V4, což bylo nezřídka terčem kritiky. Ke konci sledovaného období nelze vynechat ani hodnocení připravenosti jednotlivých kandidátských zemí v rámci Agendy 2000 (Fiala a Pitrová 2009: 157). To bylo na rozdíl od Slovenské republiky v ČR přijímáno poměrně pozitivně jak stranami zastoupenými ve vládě, tak i opozicí. Nalezneme nicméně i vyjádření, která varovala před přílišným zlehčováním nedostatků (Marek a Baun 2010: 37-38). Výčet těchto „mezníků“ není a nemůže být úplný, neboť ve skutečnosti byl dobový diskurz ovlivněn celou řadou dalších, byť na první pohled méně viditelných událostí. Jako příklad

může sloužit spor s Evropskou unií o kvóty na dovoz jablek do České republiky, kterému se dostalo pozornosti v roce 1998. Ten byl propojen s otázkou, jak chránit zájmy ČR, a to nejen v oblasti zemědělství, ale také s otázkou reformy společné zemědělské politiky EU (Fojtík 1998: 5; Právo 1998: 1; Procházková 1998: 6).

Nelze opomenout ani význam bilaterálních vztahů s členy ES/EU. Nejviditelnější byla tato skutečnost v případě největšího souseda ČR, Spolkové republiky Německo (SRN). SRN byla výrazným zastáncem ČR na cestě do Evropské unie. Mluvčí vládního klubu CDU/CSU označil tuto podporu dokonce za historickou „povinnost Německa“ (MZV 1993: 509). Prointegrační vyjádření se stala také součástí Smlouvy o dobrém sousedství a přátelské spolupráci z roku 1992 a Česko-německé deklarace z roku 1997. Přesto nebyly vzájemné vztahy zcela ideální. Část politické reprezentace se například obávala, že Evropská unie je pouze jiným a méně nápadným prostředkem pro německé ovládnutí Evropy (např. Grebeníček 1996: 7; Haló noviny 1995a: 1). Tato vyjádření můžeme nalézt u KSČM a SPR–RSČ. Neméně významným tématem se staly požadavky sudetských Němců, kde se hovořilo například o tzv. právu na domov nebo navrácení majetku. Panovaly obavy, zda vstup do Unie nebude pomyslným trojským koněm, který tyto požadavky umožní bez ohledu na existující národní legislativu (Binar 1993: 1 a 5; Český deník 1993: 1; Procházková 1997: 7).

4. Diskurz českých politických stran k evropské integraci

4.1. Česká strana sociálně demokratická (ČSSD)

Československá strana sociálně demokratická, po rozdělení České a Slovenské Federativní Republiky Česká strana sociálně demokratická obnovila svou činnost již 19. listopadu 1989 (Fiala a Mareš 1997: 106; Ministerstvo vnitra ČR 2019).⁶ Stalo se tak u sochy svatého Václava na Václavském náměstí v Praze, přičemž slavnostní prohlášení bylo zveřejněno téhož dne v rádiu Svobodná Evropa (Luža 2001: 208). V červencových volbách roku 1990 získali sociální demokraté 4,11 % hlasů, jejich volební výsledek tak byl srovnatelný se Stranou zelených a značně zaostal za Občanským fórem, Komunistickou stranou Československa nebo Křesťanskou a demokratickou unií (ČSÚ 1990a). V roce 1992 zaznamenala ČSSD o něco lepší výsledek, když skončila na třetím místě s 6,53 % hlasů (ČSÚ 1992b). Rostoucí význam sociální demokracie potvrdily volby do PSP ČR, kde ČSSD v roce 1996 obdržela 26,44 % hlasů a skončila v těsném závěsu za vítěznou ODS (ČSÚ 1996a). Ve volbách 1998 přesáhla podpora ČSSD 32 %, a překonala i ODS (ČSÚ

⁶ K oficiálnímu obnovení došlo až registrací dne 9. 2. 1990 na základě zákona č. 15/1990 Sb., ze dne 23. ledna 1990 (Fiala a Mareš 1997: 106; Ministerstvo vnitra ČR 2019).

1998). Ze strany s relativně marginální podporou se tak ve sledovaném období stala ČSSD nejvýznamnější levicovou stranou na české politické scéně.

První programové prohlášení ČSSD bylo schváleno již 27. listopadu 1989 a v části druhé upravovalo zahraniční koncepci strany. Tou se strana hlásila k principu vzájemné výhodnosti a rovnoprávnosti. Dosavadní zkušenosti s fungováním Rady vzájemné hospodářské pomoci a Varšavské smlouvy vedly k velmi „vlažnému konstatování“, že ČSSD bude „usilovat o plynulý přechod od současného stavu k budoucím volnějším formám mezinárodní spolupráce“ (Právo lidu 1989: 2). Konkrétní zmínka o spolupráci či dokonce vstupu do Evropských společenství zde chybí. Stranické priority byly zaměřeny především na vnitrostátní politická témata a řešení vztahu se Svazem sovětských socialistických republik.

Již na počátku roku 1990 se ale v ČSSD intenzivně debatuje o otevírání, či přechodu do „Evropského domu“. Cílem mělo být „zapojení Československa do demokratické západní Evropy“ (Horák 1990: 1-2). Téma bylo úzce provázáno se zdůrazněním, že ČSSD je součástí široké rodiny západoevropských sociálně-demokratických stran, které jsou sdruženy v Socialistické internacionále. Voličský potenciál strany byl v daném období velmi omezený, značná část voličů nebyla ochotna a připravena dát hlas straně z levé části politického spektra. To vedlo k vnitrostranickému pnutí, kdy část sociálních demokratů chtěla kandidovat v rámci Občanského fóra (ČSSD 2013; Právo lidu 1990a: 1).⁷ Snaha upozornit potenciální volební elektorát na fakt, že sociálně-demokratické strany jsou v demokratických zemích západní Evropy relevantní a významné, se jeví jako logická (Právo lidu 1990b: 11).⁸ Dobová vyjádření proto měla též legitimizační funkci. V diskurzu rané zahraniční politiky ČSSD se setkáváme především se vzorem v podobě západní Evropy, která je z velké části tvořena členy ES. Orientace na západní Evropu byla vnímána jako moderní zahraniční politika, kdy západ je v jednotlivých vyjádřeních spojován především s dříve potlačovanou demokracií.

V květnu 1990, před volbami do Sněmovny lidu Federálního shromáždění, navštívil Prahu Willy Brand, který během své návštěvy zavítal také do Lidového domu, sídla ČSSD. Československá sociální demokracie v té době usilovala o přijetí do Socialistické internacionály⁹, jejímž prezidentem byl W. Brand. Jak uvádí článek z oficiálního periodika ČSSD, vstup do Socialistické internacionály by otevřel prostor pro

⁷ Na Břevnovském sjezdu ČSSD rozhodla, že v následujících parlamentních volbách bude kandidovat samostatně, nicméně členům nebylo zapovězeno kandidovat za Občanské fórum. Této možnosti využili především sociální demokraté sdružení kolem Rudolfa Battěka (ČSSD 2013; Právo lidu 1990a: 1).

⁸ Příkladem může být článek „Cesta do Evropy“, kde je zdůrazňováno, že sociálně-demokratické strany jsou významnou silou v Evropském parlamentu a že ČSSD je součástí Socialistické internacionály. Jednalo se tak o stranu, která měla dobré předpoklady „přivést“ ČSFR do Evropy (Právo lidu 1990b: 11).

⁹ K přijetí do Socialistické internacionály došlo v květnu 1990 (ČSSD 2013).

navázání mezinárodních styků a spolupráci. „Ještě významnější je však pro nás okolnost, že sociální demokraté jsou nejsilnější skupinou v Evropském parlamentě, který je pro nás dveřmi pro >vstup< (či >návrat<) do Evropy. Je pochopitelné, že stanovisko poslanců sociálně demokratických stran bude hrát při našem přijímání významnou úlohu“ (Právo lidu 1990c: 1).

Do prvních voleb v roce 1990 vstupovala Československá sociální demokracie s programem „S námi do sjednocené Evropy“. V něm odkazovala ke svým tradičním programovým základům i voličské základně. ČSSD se prohlásila za tradiční dělnickou stranu, která prosazuje svobodu, sociální spravedlnost a občanskou solidaritu. Dále zdůrazňovala fakt, že je součástí Socialistické internacionály, což mělo vliv na její zahraničně-politickou orientaci (ČSSD 1990: 1). S ohledem na skutečnost, že volby proběhly v době, kdy Československo stále bylo členem RVHP i Varšavské smlouvy, není překvapivé, že program z roku 1990 neobsahuje explicitní zmínku o snaze ČSSD začlenit Českou a Slovenskou Federativní Republiku do ES. Sociální demokraté zdůraznili pouze příslušnost „našich národů k evropské kultuře a tradicím“ (ČSSD 1990: 3).

V návaznosti na volební neúspěch z roku 1990 představila v roce 1991 ČSSD nový programový dokument s názvem „Cíle a zásady Československé sociální demokracie“. Tento program ve své V. části pod názvem „Československo otevřené světu“ uvádí, že pro ČSSD je prioritou „udělat vše pro přidružení Československa k Evropským společenstvím“ (ČSSD 1991: 18). Jeho podobu je třeba chápat v kontextu předchozích událostí, kdy byla zrušena Varšavská smlouva a v červnu i RVHP. Evropské společenství bylo vnímáno jako důležitý prvek v začlenění ČSFR do „Evropského domu“. Konkrétně se hovoří o seskupení, které překonává hranice a rozdílnosti (ČSSD 1991: 18; Právo lidu 1991a: 5). Jiří Horák, předseda ČSSD, blíže rozvedl zahraničně-politickou orientaci strany na mezinárodní konferenci sociálních demokratů Euroregia Egrensis v září 1991. Československo vylíčil jako malou zemi sevřenou mezi dvěma velmocemi, která nemá k integraci a spolupráci se svými sousedy reálnou alternativu. Integrace byla vnímána jako složitý proces, který nemůže být úspěšně zakončen bez přístupu Československa do Společenství (Právo lidu 1991b: 4). Začlenění ČSFR do Evropského domu tak získává v roce 1991 konkrétní podobu.

V roce 1992 dominovala debata politických stran, včetně ČSSD, problematika rozdělení ČSFR na dva samostatné státy. Dělení federace bylo v zahraničí vnímáno negativně a své obavy vyjádřila také ES. V srpnu 1992 Leopoldo Giunty konstatoval, že Společenství se obává především „zpomalení ekonomického vývoje“, což by mělo za následek oddálení vstupu České republiky do této organizace (Federální ministerstvo zahraničních věcí 1992: 435). Hrozba rozdělení federace ale znemožnila také ratifikaci asociační dohody, která za této situace nebyla předložena parlamentům členských států ani Evropskému parlamentu (PSP ČR 1993). Rozdělení federace bylo faktorem, který měl přímý vliv na spolupráci, či dokonce možnost budoucího vstupu Československa do této organizace. Česká strana sociálně demokratická na obavy Společenství přímo

nereagovala, nicméně ve svém volebním programu z roku 1992 se postavila proti rozpadu federace, který považovala za ohrožení demokracie v Československu (ČSSD 1992: 6).

Z analyzovaného volebního programu pro rok 1992 je také zřejmé, že Společenství se stává vzorem hodným následování v konkrétních oblastech ekonomiky. Transformace zemědělství měla být dle ČSSD provedena „s využitím zkušeností EHS“ (ČSSD 1992: 11).

S rozdělením Československa se Československá sociální demokracie proměnila v Českou stranu sociálně demokratickou, která si zachovala stejnou zkratku, tedy ČSSD. Její budoucí podobu ale ovlivnil především XXVI. sjezd v Hradci Králové v únoru 1993, kde došlo k volbě nového předsedy strany. Ze střetu jednotlivých stranických proudů¹⁰ vzešel vítězně Miloš Zeman, který představoval tzv. radikální směr (Kopeček 2003: 105). Strana měla mnohem ostřeji vystupovat proti vládě, což se ovšem netýkalo podpory ČSSD v integraci ČR do „ekonomických a vojenských západoevropských struktur“ (MZV 1994a: 45). V této oblasti se Sociální demokracie stala spíše konstruktivní opozicí a změna tak neznamena odsklon od dosavadního postoje strany k evropské integraci. Prointegrační postoje ČSSD naopak zesílily a staly se více explicitními. Příkladem je ratifikace nové Evropské dohody z prosince 1993, která zakládala přidružení ČR k ES (PSP ČR 1993). Sociální demokracie nejenže podpořila schválení vládního návrhu, jehož přijetí považovala za zásadní integrační krok, ale tento svůj postoj také podtrhla procedurálním návrhem, aby při hlasování o Evropské dohodě byl přítomen jako čestný host delegát Evropského parlamentu Sakellariou (PSP ČR 1993).

Podpis asociační dohody a vidina možného budoucího vstupu do Unie prohloubil v sociální demokracii potřebu vnímat ES/EU jako vzor hodný následování. Obecné proklamace byly doplněny o praktické a technicistní kroky, které se týkaly především harmonizace české legislativy s tou evropskou. Příkladem může být novelizace daně z příjmu fyzických osob, při jejímž projednávání poslanec Michal Kraus konstatoval: „Předpokladem pro vstup České republiky do Evropské unie je mimo jiné postupná harmonizace daňových systémů. Proto je účelné řešit problematiku daňových nákladů poplatníků příjmy ze závislé činnosti obdobně jako v členských státech Evropské unie“ (PSP ČR 1995a).

Zásadní rozdíl mezi postojem Občanské demokratické strany a ČSSD k evropské integraci lze nalézt na příkladu Maastrichtské smlouvy. Zatímco Miloš Zeman smlouvu uvítal jako správný směr integrace, jeho politický oponent Václav Klaus prohlásil: „Nebojím se o budoucnost Evropy. Mám ale své pochybnosti o budoucnosti různých ambiciózních projektů evropské integrace, které dnes vidíme například v maastrichtském procesu“ (MZV 1993: 513; Weiss 1993: 3). Jak vládní ODS, tak i opoziční ČSSD sice

¹⁰ Jednalo se o rakovnický proud, který požadoval posun strany do středu politického spektra. Radikální směr reprezentoval Miloš Zeman a cílem bylo jasně se vyhranit proti vládní politice. Poslední byl proud centristický, který zastupoval například Pavel Novák (Kopeček 2003: 105).

usilovaly o vstup ČR do Unie, názory na hloubku a podobu integrace ale byly diametrálně odlišné.

Obraz strany jakožto bezvýhradně proevropské byl narušen, když ČSSD od roku 1993 začala více akcentovat myšlenku tzv. participativní demokracie. Participativní demokracie byla v pojetí ČSSD neodmyslitelně spojena se zavedením referenda, které mělo být uspořádáno při rozhodování o významných záležitostech, jako byl vstup ČR do Severoatlantické aliance a Evropské unie (MZV 1995: 38; Semrád 2009: 66). Tento postoj se setkal s kritikou, především ze strany vládní ODS. Petr Koháček, člen ústavně právního výboru Poslanecké sněmovny za ODS, ke stanovisku ČSSD uvedl: „Referendum podle mého názoru často zavání odklonem odpovědnosti parlamentu za učiněná rozhodnutí. Věřím, že si lidé v ČR spíše uvědomují výhody, které vstup do EU přinese. Je přitom pravděpodobné, že v případě podání přihlášky v roce 1996 bude tato otázka i součástí volebního boje v našich parlamentních volbách. A v nich již budou moci občané (...) vyslovit svůj názor“ (MZV 1994c: 450). Možné zdůvodnění tohoto postoje lze hledat v samotné voličské základně ČSSD, která byla v otázce vstupu do Unie značně nejednotná. Z průzkumu veřejného mínění plyne, že v roce 1996 jej podporovalo jen 46 % voličů České strany sociálně demokratické. Skeptičtější byli pouze voliči KSČM, kde dosahovala podpora vstupu 18 % (Právo 1996b: 3). Na druhé straně je třeba zdůraznit, že konání referenda o rozšíření v kandidátských zemích je zcela běžnou záležitostí. Například při čtvrtém rozšíření proběhlo referendum ve všech kandidátských zemích (Fiala a Pitrová 2009: 141). Poslankyně za ČSSD Květoslava Kořínková v rozhovoru z roku 1997 konstatovala, že vstup do EU „se týká osobních a podnikatelských aktivit“, jde proto o téma, které poskytuje prostor, aby jej občané odpovědně zvážili (Zemské noviny 1997: 7).

Aktivní zahraniční politika ČSSD se projevila v otázce euroregionů. Jednalo se o jeden z prvních významných kroků, který měl napomoci začlenění ČSFR, respektive ČR do evropských struktur. První euroregion Neisse-Nisa-Nysa byl vytvořen již v roce 1991 (Bazin 2003: 226). V následujících letech vzniklo na území ČR dalších 12 euroregionů, které napomáhaly sociálnímu a hospodářskému rozvoji daného území především z fondů EU (například PHARE-CBC). Za Jiřího Horáka nebyla otázka euroregionů stranou výrazněji řešena. Po nástupu Miloše Zemana se situace změnila a Česká strana sociálně demokratická vyjádřila této formě spolupráce jasnou podporu pro jejich kulturní a hospodářský přínos a o jejich využití pro zlepšení vzájemné spolupráce jednala například s partnerskou Sociálnědemokratickou stranou Německa (SPD) (MZV 1994b: 144). Evropská integrace tak byla ze strany sociální demokracie podporována i v praktické rovině.

Rok 1996 byl na cestě ČR do Evropské unie zlomovým. Česká republika 17. ledna 1996, jakožto jedna z posledních kandidátských zemí, podala žádost o členství v EU (Fiala a Pitrová 2009: 157). Vize vstupu České republiky do Unie získala reálný podklad. Současně bylo zřejmé, že bude nutné provést řadu změn a vynaložit velké úsilí, aby byl tento cíl realizován.

Na novou situaci reagoval také volební program ČSSD z roku 1996, který představoval v otázce evropské integrace významný kvalitativní posun. Z obecných proklamací v části věnované zahraniční politice se Evropská unie stala entitou, která prostupovala celým volebním programem a určovala směr dalšího vývoje. Sociální demokracie se otevřeně hlásila k podpoře harmonizace legislativy nebo ke změnám v oblasti zemědělství či dopravy, které měly být provedeny dle standardů platných v Evropské unii. ČSSD na rozdíl od vládní ODS souhlasila ve volebním programu také s kvalitativním prohlubováním integrace (ČSSD 1996). Dle Miloše Zemana neměla být Evropská unie „pouhou zónou volného obchodu, ale mnohorozměrné společenství“ (Procházková 1996: 8). Naopak měla hrát významnou úlohu v otázkách sociální, zahraniční či bezpečnostní politiky. Podpora evropské integrace byla logická také s ohledem na vnímání Evropské unie ze strany členů ČSSD. Například mluvčí pro zahraniční politiku Jan Kavan v rozhovoru pro deník Slovo uvedl, že Unie je postavena „na principech solidarity, sociální spravedlnosti a spolupráce“ (Seemann 1996b: 1). Tedy na principech vlastních také sociálně demokratickým stranám.

Výrazné téma představovala ekonomická výhodnost případného vstupu, která byla zpochybňována například Sdružením pro republiku – Republikánskou stranou Československa (PSP ČR 1995b). Jan Kavan konstatoval, že „není důvod měnit přístup ČSSD k Evropské unii“, neboť ČR bude „příjemcem pomoci Evropské unie“ (Slovo 1996b: 3). Vstup měl být pro Českou republiku výhodný, neboť se měla stát čistým příjemcem (Slovo 1996b: 3).

Poslední volební program ve sledovaném období byl přijat na XXVIII. sjezdu ČSSD v roce 1997. Jeho obsah nevybočoval z dosavadních postojů strany, která se opět hlásila k podpoře integrace. Novým prvkem byl ale ostrý nesouhlas se zahraniční politikou vlády Václava Klause, který se netajil svým „euroskepticismem“. Sociální demokracie proto ve svém programu tomuto postoji vyhlásila „zápas“ (ČSSD 1997: 4).

ČSSD stanovila vstup do EU jako prvořadý cíl české zahraniční politiky. Dle Lubomíra Zaorálka byl vstup do Unie prostředkem, jak se ČR může stát součástí „kulturně-politického celku“ západoevropských demokracií, což je nejlepší prostředek garance bezpečnosti (Beránek 1998: 1). Evropská unie byla vnímána jako významnější krok k zajištění bezpečnosti než členství v NATO. Pozice ČSSD akcentovaná vůči veřejnosti se nicméně stala mnohem plastičtější. Jak uvedl poslanec Laštůvka za ČSSD, „veřejnost orientaci na evropský integrační proces vesměs přijímá kladně. (...) Tento názor je však spíše emotivní, spontánní a intuitivní“ (Laštůvka 1998: 8). Zmíněný fakt byl považován za budoucí riziko, které je třeba překonat. Sociální demokraté se obávali, že nereálná očekávání voličů se s ohledem na otevření jednotlivých kapitol brzy srazí s realitou. Ta by následně mohla vést k výraznému poklesu podpory vstupu do EU. Cílem proto měla být nejen podpora integrace, ale současná příprava občanů na pozitiva, ale také negativa, která plynou z přípravy a následného vstupu ČR do EU. Hlavním úkolem této strategie bylo vysvětlit občanům, že Unie není všelék a řadu bolestivých reforem musí Česká

republika provést před samotným vstupem. Sociální demokraté se tak nezříkali ani nezbytné edukace voličů.

4.2. Křesťanská a demokratická unie – Československá strana lidová (KDU-ČSL)

Křesťanská a demokratická unie – Československá strana lidová je stranou, jejíž počátky sahají až do roku 1919. Dříve nesla strana název Československá strana lidová a v období let 1948 až 1989 působila v rámci Národní fronty. Také tato skutečnost vedla v roce 1992 ke změně názvu strany (Fiala a Suchý 2005: 1433; Hloušek 2005: 449). Prvním předsedou po samotové revoluci se stal Josef Bartončík. Mezi lety 1992 až 1998 vedl KDU-ČSL Josef Lux, který byl v dobové debatě nejen k evropské integraci za KDU-ČSL jednou z nejvýraznějších postav. Byť jde o stranu formálně nekonfesní, „hlásí se ke křesťanským základům politiky“ a prosazuje myšlenky sociálně tržního hospodářství (Fiala a Suchý 2005: 1435; Hloušek 2005: 449).

V prvních volbách roku 1990 strana získala poměrně nízký počet hlasů, konkrétně 8,42 % v České národní radě, což postačovalo na 19 mandátů (ČSÚ 1990a; ČSÚ 1990b). Obdobného výsledku dosáhla také ve Sněmovně národů a Sněmovně lidu. Volby uskutečněné v roce 1992 pro KDU-ČSL neznamenalý růst preferencí, strana obdržela pouze 6,28 % hlasů a 15 mandátů. To byl jen o jeden mandát lepší výsledek než v případě ODA nebo SPR-RSČ (ČSÚ 1992a; ČSÚ 1992b). Hranici deseti procent platných hlasů KDU-ČSL nepřekročila ani ve volbách do Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky po vzniku samostatného státu. V roce 1996 obdržela 8,08 % hlasů a v roce 1998 9,0 % (ČSÚ 1996a; ČSÚ 1998).

Byť o této problematice neprobíhala rozsáhlá debata, zmínky o podpoře evropské integrace úzce svázané s Evropskými společenstvími nalezneme u KDU-ČSL již před vznikem samostatné České republiky. Množství vyjádření je ovšem nižší než u výše uvedené ČSSD.

Ve volebním programu z roku 1992 KDU-ČSL proklamovala, že bude usilovat o zapojení Československa do Evropského společenství. Mělo se tak stát „do konce roku 1997“ (KDU-ČSL 1992: 36). Jednalo se o velmi ambiciózní požadavek, nicméně s ohledem na tehdejší „idealistické“ představy poměrně pochopitelný a nikterak neobvyklý, byť v tomto případě obsažený přímo ve volebním programu. Konkrétnější zmínky související s Evropskými společenstvími byly spíše ojedinělé, přesto lze upozornit například na cíl přizpůsobit daňový systém ČSFR Evropským společenstvím (KDU-ČSL 1992: 6). Evropská společenství proto představovala vzor, který lidovci hodlali následovat. Strana v programu zmiňovala též skutečnost, že je členem Evropské demokratické unie a Evropské křesťanskodemokratické a lidové unie, tedy že jde o stranu v zahraničí akceptovanou a svou podobou standardní. Voličům zdůrazňovala, že křesťansko-demokratické a lidové strany v řadě západních zemí vytvořily „společnost blahobytu“, přičemž neopomínají sociální aspekt, který by měl být s blahobytem spjat (KDU-ČSL

1992: 13). Nelze proto opomenout ani legitimizační funkci, kterou tato prozápadní orientace krátce po sametové revoluci měla. Strana se snažila jasně odlišit od své předlistopadové minulosti.

Významným dobovým tématem, které lidovci akcentovali, bylo riziko rozpadu společného státu. KDU-ČSL se považovala za státotvorný subjekt, jehož cílem bylo zachování České a Slovenské Federativní Republiky. Nepodařilo se dohledat vyjádření, kde by členové KDU-ČSL toto téma přímo spojovali s procesem evropské integrace. Představy řešení nastalé krize ovšem strana hledala v uspořádání fungujícím v západní Evropě, tedy u členů ES. Vzorem měl být v ideálním případě osvědčený spolkový stát (Havlingerová 1991: 9; Štěpánek 1992: 9).

Země ES nicméně nebyly pouze pozitivním vzorem. Předmětem kritiky se staly především v otázce obchodu se zemědělskými produkty. Československo se v této oblasti dle KDU-ČSL až příliš otevřelo světu za situace, kdy liberalizace nebyla opětována (Sládková 1992: 3). Členové Evropských společenství i nadále chránili svůj trh, což měla provést také ČSFR (Štěpánek 1993: 14). Zřetelně se tak zde projevovala neochota ES plně odstranit bariéry v oblastech, které byly pro členské státy Společenství velmi citlivé. Kromě obchodu se zemědělskými výrobky se jednalo také o vývoz „železa a oceli“, ale také o oblast papírenského průmyslu nebo hnojiv (Marek a Baun 2010: 30–31; Chalupa 1994: 3).

Vyjádření představitelů strany se neomezovala výhradně na podobu agrární politiky v ČR a její soulad s požadavky ES/EU. Josef Lux, dlouhodobý ministr zemědělství, upozorňoval, že to bude také EU, která bude muset provést reformu své zemědělské politiky. Důvod spatřoval v konkurenceschopnosti evropského zemědělství, přičemž s ohledem na zájmy ČR se nejednalo o skutečnost, kterou by měla Česká republika přehlížet (ZN zemské noviny 1996: 1). I přes kritiku ale byl vstup do Unie pro tuzemské zemědělce vnímán jako možná příležitost, neboť se jim měl otevřít mnohem větší trh, na který budou moci své produkty vyvážet (Kopecký 1998: 2; Procházková 1998: 6).

Země Evropské unie byly pro KDU-ČSL také následováníhodným vzorem, což se odráželo nejen ve volebním programu, ale také v dobových vyjádřeních. Příkladem je prosazování tzv. „sociálně tržního hospodářství“, které mělo být vlastní křesťansko-demokratickým stranám (Lux 1995: 5). Josef Lux argumentoval, že tento druh hospodářství stojí za rozkvětem SRN a že stát plní potřebnou roli v ochraně hospodářské soutěže také v zemích, „do jejichž společenství“ ČR směřuje (Lux 1995: 5). Sociální význam evropské integrace ocenil v roce 1997 i místopředseda KDU-ČSL Jan Kasal (Práce 1997a: 2).

Ani ve volebním programu z roku 1996, který nesl název „Klidná síla – jistota, bezpečí“, se KDU-ČSL neodklonila od své prointegrační politiky. Ve východiscích své politiky uváděla, že základním principem je „orientace na evropskou integraci a širokou mezinárodní spolupráci“ (KDU-ČSL 1996: 4). Tento cíl měl představovat jedinou možnost, jak si Česká republika může zachovat svou národní svébytnost (KDU-ČSL 1996: 4). V části

věnované zahraniční politice KDU-ČSL deklarovala, že k členství EU, jež ČR zaručí ekonomickou stabilitu a bezpečí, „neexistuje jiná alternativa“ (KDU-ČSL 1996: 27). Evropská integrace tak byla spojena nejen s ekonomickými faktory, ale také zajištěním bezpečnosti. Dosavadní pokroky České republiky na cestě do EU KDU-ČSL hodnotila kladně, když konstatovala, že se podařilo v této oblasti výrazně pokročit a ČR splnila „již téměř všechny podmínky nutné pro vstup do Evropské unie“ (KDU-ČSL 1996: 27). Evropská unie se pro KDU-ČSL stala také určitou referenční jednotkou, která se měla ČR přiblížit. Příkladem může být srovnání produktivity práce (KDU-ČSL 1996: 30). Nelze opomenout skutečnost, že vstup do Evropské unie byl spojován s demokracií nebo svobodným trhem (KDU-ČSL 1996: 27).

Optimismus vyjádřený ve volebním programu je poměrně zajímavý v kontextu vyjádření poslanců KDU-ČSL, kdy Jan Decker uvedl, že vstup do Evropské unie je dlouhodobý proces a Česká republika bude podmínky pro vstup do ní splňovat nejdříve v roce 2000 (Huk 1996: 3). Ještě pesimističtější scénář predikoval Vilém Holář, který vstup považoval za realistický v roce 2003-2005 (Telegraf 1996: 2).

Dobový diskurz KDU-ČSL týkající se evropské integrace byl propojen také s problematikou vztahů se Spolkovou republikou Německo. SRN deklarovala svůj zájem na rozšíření EU o Českou republiku, nicméně vztahy s Německem byly poznamenány historickými relikty, které se týkaly především otázky sudetských Němců. Dle Jana Deckera bylo nezbytné mít s Německem dobré vztahy, s ohledem na skutečnost, že v Evropské unii „budou našimi nejbližšími partnery“ (Peroutka 1996: 3). Sudetští Němci měli získat stejné postavení jako jiní občané Unie (Peroutka 1996: 3). Poslanec Jaroslav Orel vyvracel obavy, že by vstup do EU měl za následek zrušení Benešových dekretů (Procházková 1997: 7).

Důležitým argumentem pro podporu vstupu a odevzdání částí národní suverenity Evropské unii byla také argumentace, že ČR tímto svým krokem naopak získá určitý vliv na rozhodování o budoucím uspořádání Evropy (Telegraf 1997a: 1). Možnost určovat osud EU by jinak byl prakticky nemožný, současně by to posílilo vliv České republiky v zahraničí.

Výraznou událostí, která rozproudila debatu o vstupu do Evropské unie v roce 1997, bylo zveřejnění posudků jednotlivých kandidátských zemí. Představitelé KDU-ČSL ocenili objektivitu Unie při hodnocení České republiky, přičemž vytknuté nedostatky nepovažovali za neodstranitelné a fatální (Telegraf 1997b: 2; Holář 1997).

Poslední zde analyzovaný volební program z roku 1998 nepřinesl ve východiscích politiky KDU-ČSL žádnou změnu. Strana deklarovala k evropské integraci totožný postoj, jako tomu bylo ve volbách do Poslanecké sněmovny v roce 1996. Proces rozšiřování Evropské unie byl považován za „nezvratný proces“, přičemž KDU-ČSL se tentokrát vyjádřila také k nutnosti „reformy institucí a rozhodovacích procesů“ Unie (KDU-ČSL 1998: 9). Tyto změny měly být provedeny tak, aby neohrozily vliv menších členských států, kam se po svém přijetí měla řadit také Česká republika (KDU-ČSL 1998: 9).

4.3. Komunistická strana Čech a Moravy (KSČM)

Historie KSČM sahá až do období první republiky, kdy v roce 1921 došlo k založení Komunistické strany Československa. Dějiny současné Komunistické strany Čech a Moravy se nicméně začaly psát až po sametové revoluci v prosinci 1989. Z ideologického a programového hlediska se jedná o „ortodoxní komunistickou stranu“ (Hloušek 2005: 447). Strana ve svých dokumentech deklarovala, že má historickou paměť a bude usilovat o to, aby se vyhnula chybám minulosti. Chtěla také usilovat o podporu občanů, kteří se nachází v problémové sociální situaci, nebo o ochranu národních zájmů. Prosazování socialismu chápala jako systém spojený se svobodou, rovností, solidaritou, demokracií a lidskými právy (KSČM 1996: 3). Počátky její polistopadové existence provázela snaha o přežití a nalezení identity, která by byla v tomto novém prostředí akceptovatelná. Snaha najít svou novou tvář znamenala, že do roku 1994 byla KSČM vnitřně značně rozpolcena a nevyhnulo se jí ani drolení členské základny. Prvním předsedou strany byl na ustavujícím sjezdu zvolen Jiří Machalík. Ten byl záhy vystřídán Jiřím Svobodou. Posledním předsedou byl od roku 1993 až do konce sledovaného období Miroslav Grebeníček (Pšeja 2005: 99–102).

V červnových volbách uskutečněných roku 1990 se ukázalo, že strana má stále poměrně značnou skupinu voličů, když získala 13,24 % hlasů v ČNR, což byl po Občanském fóru druhý nejlepší výsledek (ČSÚ 1990a). Obdobného výsledku komunisté dosáhli i ve Sněmovně lidu a Sněmovně národů. V roce 1992 členové KSČM kandidovali v rámci Koalice levého bloku, která obdržela do ČNR 14,05 % hlasů. Lepším volebním výsledkem se mohla pyšnit jen koalice ODS a KDS (ČSÚ 1992b). Ve volbách do PSP ČR KSČM získala 10,33 % platných hlasů postačujících na třetí místo za ODS a ČSSD (ČSÚ 1996a). V roce 1998 byl výsledek komunistů o něco lepší, konkrétně 11,03 % hlasů (ČSÚ 1998). Přes tyto poměrně slušné výsledky byl koaliční potenciál KSČM prakticky nulový.

Není překvapením, že první zde analyzovaný volební program komunistické strany z roku 1990 neobsahuje žádné konkrétní zmínky o integraci do Evropských společenství. Některé zde zmíněné postoje ovšem měly na případnou integraci vliv. Komunistická strana se například stavěla proti přílišné „závislosti na zahraničním kapitálu“ (KSČ 1990: 3). Česká a Slovenská Federativní Republika se také neměla vzdát své „politické nebo hospodářské nezávislosti“, za nepřijatelné bylo považováno i omezení svrchovanosti (KSČ 1990: 5). Lze tak konstatovat, že požadavky Komunistické strany Československa byly z hlediska možné evropské integrace značně limitující, což se projevovalo ve vyjádřeních členů strany v následujících letech.

V roce 1992 KSČM publikovala stručný volební program pod název „Dvanáct bodů pro naši budoucnost“. Byl to poslední dvanáctý bod, který nesl příznačný název „Zůstat i v Evropě sami sebou“ (KSČM 1992: 2). Komunistická strana zde odmítla možnost, aby Československo vstoupilo do jednostranné politické či ekonomické závislosti (KSČM 1992: 2). Konkrétní příklady ovšem volební program neobsahoval.

Vyjádření členů KSČM do značné míry odpovídala volebním programům. Poslanec Jan Navrátil, a nejen on, varoval před vzdáním se nabyté suverenity. I když negativně vnímal především možnost vstupu do NATO, uváděl v této souvislosti také problémy, které provází „naplňování Maastrichtské smlouvy“ (Škorpilová 1994: 1).

Mnohem kritičtější stanovisko zaujal poslanec KSČM Václav Exner, který explicitně neschvaloval podobu tehdejší evropské integrace. Ta měla probíhat formou vytváření elitní organizace, což kontinent dělilo na sféru bohatých a chudých. Evropská unie dle jeho vyjádření nesplňovala ideál rovnoprávnosti nebo dobrovolnosti. Kritizována byla také vláda, neboť ta dostatečně nechránila zájmy České republiky, když vůči Unii vystupovala z pozice vazala (Haló noviny 1995b: 1). Ideální vztah k EU Exner blíže vysvětlil o rok později „v souvislosti s předáním přihlášky ČR do“ EU (Právo 1996a). Podle něj by pro Českou republiku bylo nejlepší, pokud by zůstala vně Unie a spolupráce se odehrávala na základě smlouvy „o evropské bezpečnosti a spolupráci“ (Právo 1996a). Kriticky se za „odbornou skupinu UV KSČM pro hospodářskou politiku“ vyjádřil též Jiří Dolejš (Cinka 1995: 3). Komunistická strana upozorňovala, že není zřejmé, jakou podobu bude EU v době vstupu ČR mít, přičemž hlavní slovo měla mít Spolková republika Německo a Francie (Cinka 1995: 3). Ne všichni členové strany se ovšem domnívali, že by ČR měla zůstat vně Unie (Raus 1995: 3). Přes tato kritická vyjádření se tak část členské základny stavěla k případnému vstupu kladně, byť s výhradami.

Stranou pozornosti dobového diskurzu nezůstala ani ekonomická výhodnost případného vstupu. Členové KSČM varovali, že tento krok bude mít negativní důsledky. Například na osoby podnikající v zemědělství nebo „na malé a střední podniky“ (Raus 1995: 3). Dle Vratislava Votavy by předčasný vstup do Unie mohl znamenat levný výprodej českého kapitálu (Vališ 1995: 9).

Obdobně jako SPR-RSČ také z KSČM zaznívaly obavy, že Evropská unie by mohla být pouze méně nápadným prostředkem, jak si SRN může podmanit Českou republiku, respektive Evropu (Greibeníček 1996: 7; Haló noviny 1995a: 1; Vališ 1995: 9). Předseda strany Miroslav Grebeníček varoval před úmysly německých politických špiček. Uvedl, že „KSČM je toho názoru, že vládnoucí kruhy Spolkové republiky Německo (...) stupňují své snahy změnit důsledky porážky hitlerovského Německa“ (Greibeníček 1996: 7). Tomuto počínání SRN měla napomáhat i tehdejší slabá česká vláda (Greibeníček 1996: 7). Nejen v tomto případě se projevilo opoziční postavení komunistů, kteří upozorňovali na skutečnost, že vládní strany dostatečně nehájí zájmy České republiky, což bylo spojeno i s problematikou evropské integrace.

Explicitní zmínky o Evropské unii uvedené ve volebním programu se poprvé objevily až v souvislosti s volbami do Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR uskutečněnými roku 1996. Program nesl název „Socialismus – šance pro budoucnost“. Komunistická strana se v něm negativně vyjádřila vůči přílišné závislosti „na nadnárodním kapitálu a západních velmocích“ (KSČM 1996: 2). V této souvislosti uváděla především Spolkovou republiku Německo, která se měla pokoušet ovládnout Českou

republiku, byť tentokrát již nevojenskými prostředky (KSČM 1996: 2). S ohledem na význam SRN v Evropské unii se toto tvrzení dotýkalo také evropské integrace. Evropská integrace měla dle KSČM probíhat na principu rovnoprávnosti, přičemž o možnosti vstupu do EU měli rozhodnout občané v referendu (KSČM 1996: 9).

Obavy související s evropskou integrací vyjádřené před volbami v roce 1996 byly povětšinou platné také po těchto volbách.¹¹

Členové komunistické strany také zdůrazňovali, že případné členství musí být založeno na rovnosti všech členů (Jelínek 1998: 3; Raus 1995: 3). Vlastní jim byl i požadavek, aby o možném vstupu do Unie rozhodli občané v referendu, což bylo zmíněno již ve volebním programu z roku 1996 (Jelínek 1998: 3; KSČM 1996: 9, 1998: 7).

Poslední zde analyzovaný volební program KSČM z roku 1998 pokračoval z pohledu evropské integrace v argumentaci nastolené v předchozích letech. Nejednalo se tak o přelomový dokument. Oproti volebnímu programu z roku 1996 ale byly výhrady zřetelnější. KSČM odmítala unáhlený vstup do Unie bez související „diskuse o podmínkách“ (KSČM 1998: 7). Případná integrace do EU pak měla proběhnout pouze v případě, že nedojde ke ztrátě české suverenity, kdy se ČR neměla podřizovat nadnárodnímu kapitálu nebo velmocím (KSČM 1998: 7). Komunistická strana se obávala přílišné orientace na EU a doporučovala větší diverzifikaci. To obnášelo například širší spolupráci s Ruskem nebo Čínou. Z výše popsaných důvodů se KSČM nebránila ani možnosti, že by ČR využila pouze „přidružení k EU“ (KSČM 1998: 7).

4.4. Občanská demokratická aliance (ODA)

K oficiálnímu vzniku Občanské demokratické aliance došlo na základě registrace 5. března 1990, její počátky lze ovšem datovat již k 17. prosinci předcházejícího roku (Pšeja a Mareš 2005: 1531). Kořeny strany, ve smyslu postojů jejích čelních představitelů a zakladatelů, sahaly ke „katolicko-konzervativnímu proudu disidentského hnutí“ (Roubal 2012: 253). Po svém založení Občanská demokratická aliance prosazovala myšlenky neokonzervativismu, na jehož prosazování měl velký vliv první předseda strany Pavel Bratinka (Roubal 2012: 254).

Občanské demokratické alianci se nevyhnuly vnitrostranické spory, které probíhaly mezi konzervativním a liberálním křídlem. V roce 1992 tak na pozici předsedy vystřídal zastánce konzervativního proudu Pavla Bratinku kompromisní Jan Kalvoda, který ve své funkci setrval do roku 1997. Výrazným představitelem liberálního křídla byl Vladimír Dlouhý (Pšeja a Mareš 2005: 1539–1540). Vnitřní divergence se projevovala také v postojích k evropské integraci. Mezi lety 1997 až 1998 spory uvnitř strany způsobily mimo jiné časté změny ve vedení ODA. V roce 1997 Jana Kalvodu vystřídal

¹¹ Například obava z ekonomických dopadů (Ilek 1997; IT CAD 1997).

Michael Žantovský, ke konci roku se stal předsedou Jiří Skalický a v únoru 1998 se do čela dostal Daniel Kroupa (Pšeja a Mareš 2005: 1541–1544).

V roce 1990 členové ODA kandidovali na volební listině Občanského fóra. Zvoleno bylo 7 zástupců ODA do České národní rady a do Federálního shromáždění (Pšeja a Mareš 2005: 1531; Mareš 1999). Ve volbách do České národní rady z roku 1992 strana získala 5,93 % hlasů, což stačilo na 14 mandátů (ČSÚ 1992a, 1992b). Volební výsledek z roku 1996 byl velmi obdobný, ODA obdržela 6,36 % hlasů a 13 mandátů (ČSÚ 1996a; ČSÚ 1996b). Následujících voleb v roce 1998 se ODA nezúčastnila. Straně se tak podařilo od roku 1989 získat poměrně trvalé zastoupení, nicméně množství obdržených hlasů pravidelně jen mírně překračovalo hranici 5 %.

První programový dokument ODA pocházel z prosince 1989 a nesl název „Cesta ke svobodné společnosti“. Občanská demokratická aliance ale v tomto základním dokumentu nevěnovala zahraniční politice pozornost (Dimun a Hamerský 1999: 256–263; Mareš 1999). První pro tuto práci relevantní volební program proto pochází z roku 1992, byť ani v něm se problematika evropské integrace nestala stěžejním tématem, což nebylo s ohledem na dobové priority překvapivé a odpovídalo to obsahu dokumentů i jiných zde zmíněných stran. ODA proklamovala, že jejím cílem je podpora volného pohybu zboží, služeb a osob. Splnění stanoveného cíle měla umožnit asociační dohoda s Evropskými společenstvími. Spolupráce s ES byla vnímána především v intencích ekonomické výhodnosti. Ve volebním programu také nalezneme zmínky o vzoru ve vyspělých evropských či západních zemích, tedy i členech ES. Příkladem je transformace hospodářství nebo úprava legislativy (Dimun a Hamerský 1999: 274–275). Vize členské základny ovšem nekončily u pouhé asociační dohody. Uvažovaly také o možnostech případného vstupu.

Postoj k Evropským společenstvím nebyl výhradně pozitivní. Již na počátku 90. let se Společenství stala terčem kritiky tehdejšího ministra hospodářství ČSFR Vladimíra Dlouhého, který ES v oblasti obchodní politiky vytýkal malou ochotu k ústupkům a pomoci, kterou by transformující se ekonomiky, jakou bylo i Československo, potřebovaly (Lidová demokracie 1991: 1; Hospodářské noviny 1993: 1). Nejednalo se o ojedinelý hlas, svou nespokojenost s přístupem ES vyjádřil také například Pavel Bratinka (Klvaňa 1993: 1).

Výhrady Vladimíra Dlouhého se týkaly i samotného rozhodování v Bruselu. Řada otázek, jako bylo zavedení společné měny, byla podle něj natolik citlivá, že vyžadovala další diskusi mezi členskými státy. Varoval přitom před přílišným rozhodováním na úřednické úrovni v Bruselu (Hospodářské noviny 1993: 1; Husák 1992: 8). Bruselské úředníky se nebál označit jako eurokraty (Husák 1992: 8).

Tento ambivalentní postoj se od poloviny 90. let značně vychýlil ve prospěch pozitivního nazírání na evropskou integraci. Předseda ODA Jan Kalvoda v této souvislosti uvedl, že je třeba „co nejdůrazněji odmítnout takzvaný český euroskepticismus jako nemístný hazard odporující našim národním zájmům“ (Kalvoda 1995: 13). Ohradil se

proti možnosti, že by si snad Česká republika mohla při vstupu klást podmínky, které by vedly k uvolnění formy evropské integrace. Tímto postojem stranu odlišil od postojů vedení Občanské demokratické strany (Kalvoda 1995: 13). Pavel Bratinka varoval, že Unie nebude mít zájem na další zemi, která by zaujímala „trvale menšinové postoje“ (Zavadil 1996: 9). Členové strany však uznávali, že vstup ČR do EU nevyhnutelně znamená také odevzdání „části suverenity“ (Dlouhý 1995: 12; Štěpánková 1996: 6). Tuto kontroverzní skutečnost ale měla vynahradit možnost ovlivňovat její rozhodnutí (Dlouhý 1995: 12).

V názorech na ideální podobu Evropské unie však nebyla Občanská demokratická aliance jednotná. Jan Kalvoda nesouhlasil s úzkým pojetím evropské integrace v podobě pouhé obohacené zóny „volného obchodu“ (Dimun a Hamerský 1999: 108). Vymezil se tak proti jinému významnému členu ODA, Pavlu Bratinkovi (Dimun a Hamerský 1999: 108). Členství ČR v EU tak dle Kalvody mělo mít znatelné politické důsledky (Dimun a Hamerský 1999: 382)

Občanská demokratické aliance akceptovala, že evropská integrace nemá pouze ekonomické konsekvence. Důraz byl kladen též na zajištění bezpečnosti České republiky. (Kalvoda 1995: 13; Musílek 1995: 1; Zavadil 1996: 9). Dle Vladimíra Dlouhého ČR neměla ke vstupu do Evropské unie rovnocenný substitut, kterým nebyl ani vstup do Severoatlantické aliance (Dlouhý 1995: 12). Podporována tak byla i ambice Unie na budování společné zahraniční a bezpečnostní politiky (Zavadil 1996: 9). Unie navíc měla svazovat „hegemonické ambice některých svých členů“ (Štěpánková 1996: 6).

V dobovém diskurzu se setkáváme i s argumentací, že Česká republika nemá jiné alternativy, než je vstup do Evropské unie. Tuto skutečnost dával Jan Kalvoda do souvislosti se společnými kulturněhistorickými kořeny ČR a členů EU (Dimun a Hamerský 1999: 383; Kalvoda 1995: 13).

V roce 1996 věnovala v rámci svého volebního programu ODA otázce evropské integrace znatelně větší prostor, než tomu bylo v roce 1992. Explicitně uváděla, že cílem strany je „bezvýhradný vstup (...) do Evropské unie“, přičemž k tomuto procesu zaujala jednoznačně pozitivní stanovisko (Dimun a Hamerský 1999: 304–305). Mír a prosperita na kontinentu měly být po druhé světové válce zajištěny díky evropské integraci, která odsunula stranou omezený nacionální pohled. Zajímavé je také konstatování, že ODA považovala za přirozené, že v souvislosti s procesy evropské integrace vzniká také evropská identita, což ale nemělo znamenat, že by snad vymizely rozdíly mezi jednotlivými národy, které tvoří Evropskou unii. Unie byla dále spojována s úctou k lidským právům a s tržním hospodářstvím (Dimun a Hamerský 1999: 305).

Stranou pozornosti nezůstal ani ekonomický rozměr evropské integrace. Členové ODA například souhlasili s argumentací, která se vyskytuje také u ODS, a to že by Česká republika měla do Evropské unie vstoupit v době, kdy dožene alespoň ekonomicky „nejslabší členy EU“, jako bylo „Řecko a Portugalsko“ (Bratinka 1996). Tento požadavek měl mimo jiné zajistit snazší akceptaci ČR ze strany stávajících členů EU. V dlouhodobém

horizontu byl vstup do EU považován za ekonomicky prospěšný krok, který zajistí blahobyt (Seemann 1996a: 5). Evropská unie byla například připodobněna k ostrovu „hospodářské prosperity“ a „ekonomické stability“ (Štětka 1997: 1). Oceňována byla solidarita bohatších členů s chudšími (Bratinka 1996). Vladimír Dlouhý přiznával, že i přes nesporné výhody členství se v krátkodobém horizontu mohou projevit dočasné nepříznivé dopady tohoto kroku (Jungrová 1996: 1).

Vstup do Unie byl členy ODA současně vnímán jako záruka, jak v České republice udržet těžce získanou svobodu a politickou stabilitu (Musfleš 1995: 1; Štětka 1997: 1).

Na rozdíl od ostatních zde analyzovaných subjektů se ODA voleb do Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky v roce 1998 neúčastnila, nemohl tak být analyzován ani volební program pro toto období.

4.5. Občanská demokratická strana (ODS)

Občanská demokratická strana patřila v 90. letech k nejvýznamnějším politickým subjektům, což jí dávalo značný prostor k určování české zahraniční politiky. K jejímu založení došlo v důsledku rozpadu Občanského fóra v roce 1991. Ustavující kongres proběhl v dubnu téhož roku (Pšeja 2005: 60). S výjimkou roku 1990, kdy získalo největší počet hlasů Občanské fórum, byla ODS až do červnových voleb 1998 stranou s největším počtem obdržných platných hlasů i mandátů v České národní radě, Sněmovně lidu, Sněmovně národů a po vzniku samostatné republiky i v Poslanecké sněmovně Parlamentu ČR (ČSÚ 1992a, 1992b, 1996a, 1996b, 1998). Jedná se o konzervativní stranu, která se hlásí k liberalismu a základním hodnotám „evropské křesťanské civilizace“ (viz ODS 1992: 2–5, 1998: 6).

Obdobně jako řadě jiných politických subjektů na české politické scéně ani ODS se nevyhnuly vnitrostranické krize. Nejviditelnější bylo toto pnutí v letech 1997–1998, jež vyvrcholilo odchodem části členské základy (ODS 2019; Pšeja 2005: 74–77). Z hlediska evropské integrace byl velmi diskutovaný především odchod tehdejšího ministra zahraničí Josefa Zieleniece.

Za nejvýraznější postavu strany lze považovat Václava Klause, který byl jejím předsedou od založení v roce 1991 až do roku 2002, tedy po celé sledované období (ODS 2019). Ve volbách z roku 1992 získala ODS nejvyšší počet hlasů ze všech kandidujících subjektů. Koalice ODS a KDS obdržela 29,73 % platných hlasů, což představovalo 76 mandátů (ČSÚ 1992a, 1992b). V roce 1996 byl výsledek ODS velmi podobný. Svůj hlas straně odevzdalo 29,62 % voličů. To postačovalo na 68 mandátů (ČSÚ 1996a, 1996b). V předčasných volbách 1998 podpora strany mírně poklesla, když se její podpora snížila na 27,74 % (ČSÚ 1998).

Ve volebním programu z roku 1992 Občanská demokratická strana proklamovala svůj zájem podpořit Československo v návratu zpět na západ. Tato cesta byla vnímána jako přirozená, neboť mělo jít o část světa, k níž „jsme po tisíciletí patřili“ (ODS 1992: 2).

Zmíněná cesta „domů“ byla v diskurzu ODS úzce provázána se snahou vstoupit do Evropských společenství (ODS 1992: 2–3, 17). Potřeba radikální ekonomické reformy byla odůvodňována také vizí, že by se ČSFR mohla v budoucnu „stát integrální součástí západoevropského společného trhu“ (ODS 1992: 11). Vyjma ekonomické nutnosti či potřebnosti byla evropské integrace ve smyslu vstupu do Evropských společenství dávána do souvislosti s podporou bezpečnosti a politické stability (ODS 1992: 17). Již na počátku 90. let se dle ODS stalo Československo opět demokratickou zemí, v latentní podobě proto evropská integrace měla zajistit mimo jiné také udržení této hodnoty (ODS 1992: 16).

Cíle vyjádřené ve volebním programu odpovídaly vyjádřením čelních představitelů tehdejší ODS. Především Václava Klause nebo ministra zahraničí Josefa Zieleniece (Český deník 1992: 2; Dolečková 1992: 1). Není proto překvapivé, že členové strany odmítali představu ČSFR jakožto pomyslného mostu mezi východem a západem, tedy tzv. třetí cestu (Český deník 1992: 2).

Také diskurz Občanské demokratické strany byl před rokem 1993 ovlivněn hrozícím rozpadem České a Slovenské Federativní Republiky. Existovaly obavy, že by tento krok mohl ovlivnit možnosti vstupu obou zemí do Evropských společenství (ČNR 1991). Václav Klaus je ale mírnil. Podle něj případný rozpad Československa neměl negativně ovlivnit rychlost vstupu do Evropských společenství. Ve svých odhadech byl poměrně optimistický, když očekával, že vstup proběhne přibližně za pět let. Příznačné také bylo, že důraz byl kladen především na ekonomickou připravenost země (Dolečková 1992: 1; Leschtina a Nováček: 1992: 2).

Výrazným tématem byla již v tomto raném období i podoba evropské integrace. Ta dle Václava Klause v ideálním případě měla zachovat rozmanitost zemí, které v sobě ES/EU zahrnuje, a měla se vyhnout přílišné centralizaci (Klaus 1993a: 12, 1993b: 3). Opačný trend byl i s ohledem na historické zkušenosti s centrálním plánováním za vlády Komunistické strany a programatiku ODS jen těžko přijatelný. Předseda ODS varoval před snahou učinit z Evropy základní jednotku na úkor národních států a upřednostňováním evropského cítění před „národní identitou“ (Klaus 1994a: 5; Prchal 1995: 1). Petr Nečas, poslanec za ODS, na druhé straně upozorňoval na hrozbu přílišné kritiky Unie. Česká republika dle něj neměla stát v popředí jejího směřování prostřednictvím kritiky nedostatků a problémů, která by snad mohla budit dojem zpochybnění „našeho přání stát se členem EU“ (Nečas 1994: 6). Boj proti federalismu pak přirovnal k boji „proti pilotovaným mezihvězdným letům“ (Nečas 1994: 6).

Představitelé ODS též upozorňovali, že vstup do Evropské unie bude nezbytně propojen se vzdáním se „části národní suverenity“ (Klaus 1994b: 1–3; Krejčí 1994: 3). Stranou pozornosti nezůstala ani Spolková republika Německo. Dle Václava Klause to bylo Německo, které mělo „hrát důležitou roli (...) při jednáních o našem vstupu do EU“ (Kudrnovská a Hlušíčková 1994: 4). Členové ODS si byli významu tohoto největšího českého souseda vědomi, nicméně vzájemné vztahy kalily dosud nevyřešené otázky

týkající se minulosti. Jednalo se především o vztah k sudetským Němcům, kde kontroverze uvnitř ODS vzbudil návrh na „jejich snazší přístup k českému občanství“, požadavek uznání odsunu za zločin, nebo téma odškodnění ČR občanů, kteří byli za nacismu perzekuováni (Dengler 1995: 1; Hradecké noviny 1996; Palata 1994: 7). Jednalo se o téma, které bylo v diskurzu přítomno po většinu sledovaného období, nicméně větší pozornosti se mu dostalo například v souvislosti s jednáním o Česko-německé deklaraci.

Od poloviny 90. let se v diskurzu Občanské demokratické strany začalo výrazněji objevovat spojení Evropské unie s dalším významným tématem, bezpečností. Bezpečnostní rozměr integrace někdy zůstával v pozadí ekonomických a politických dopadů, nicméně jeho význam byl neoddiskutovatelný a při poměrování významu integračních snah České republiky měl být brán v úvahu. Argumentace se opírala například o ambice EU obsažené v Maastrichtské smlouvě¹² (Nečas 1994: 6; Nečas 1995: 13; Zieleniec 1997a). Nelze v tomto ohledu ale zapomínat ani na historické pozadí vzniku ES, tedy na hrůzy a důsledky druhé světové války. I integrace založená na nevojenské bázi tak mohla mít bezpečnostní rozměr (PSP ČR 1996).

Jasně prointegrační postoj deklarovala ODS ve volebním programu do Poslanecké sněmovny z roku 1996. Vstup do Evropské unie strana považovala za svůj prioritní zahraničněpolitický cíl. Evropská unie měla zaručovat „mír, stabilitu, bezpečnost, svobodu a hospodářskou prosperitu“ (ODS 1996: 9). Občanská demokratická strana dále zdůrazňovala blahodárný vliv vstupu na běžného občana, který získá „rovnoprávné postavení“ s „občany členských států“ (ODS 1996: 9). Není překvapením, že ve volebním programu strana považovala hospodářský aspekt integrace za nejdůležitější, nicméně podpora byla vyjádřena i otázkou politické spolupráce. ODS na druhé straně neopomněla zdůraznit, že integrace by neměla „potlačit rozmanitost států“ (ODS 1996: 9).

V roce 1997 byla pozornost věnována Agendě 2000, konkrétně pak posudku Evropské komise na Českou republiku. Ten byl vnímán poměrně pozitivně, jako „spravedlivý a objektivní“ (Rovnost 1997: 4; Slovo 1997: 2). S ohledem na skutečnost, že ODS byla nejsilnější vládní stranou do značné míry určující zahraniční politiku, není pozitivní interpretace překvapivá.

Jak plyne i z výše uvedených volebních programů, v dobovém diskurzu nebyl opomenut ekonomický význam integrace. Pozornost byla věnována nejen pozitivním, ale také negativním dopadům tohoto kroku. Jako problematickou vnímala ODS především zemědělskou politiku, která byla finančně velmi nákladná a neliberální (Šimůnek 1996; ZN zemské noviny 1996; Žirovnická 1996: 12). Rozhodně proto nešlo o vzor, který by ČR

¹² Petr Nečas v této souvislosti ve svém článku uvádí toto: „Druhý pilíř, tvořený společnou zahraniční a bezpečnostní politikou, může eventuálně vytvořit rámec pro společnou obrannou politiku, která může časem vést i ke společné obraně – takto kulantně jej popisuje maastrichtský dokument. Další vývoj druhého pilíře bude úzce svázán s vývojem Západoevropské unie (...)“ (Nečas 1995: 13).

měla v ideálním případě následovat. Vlastimil Tlustý ovšem uznával, že zemědělskou politiku je třeba chápat v širším kontextu, tedy že do její podoby se promítá i „sociální a ekologický problém – osídlení venkova a zachování krajiny“ (Žirovnická 1996: 12). Podobu českého zemědělství ale nepovažoval za překážku pro budoucí vstup do EU (Hradecké noviny 1997). Václav Klaus se také vyjadřoval k ambicím Unie zavést jednotnou měnu. Jako problematickou označoval přílišnou heterogenitu členských zemí (Slovo 1996a: 1). Při hodnocení celkových ekonomických dopadů byli členové ODS opatrní, neboť rozšíření nebylo otázkou nejbližšího období. Podle předběžných odhadů se Česká republika měla stát čistým příjemcem (ZN zemské noviny 1997: 7).

Ke konci sledovaného období se setkáváme se argumentací, že Česká republika „k členství v EU“ nemá žádnou jinou reálnou alternativu (Právo 1997: 7; Zieleniec 1997b). I přes zřejmé výhrady tak ODS chtěla deklarovat svůj prointegrační postoj.

Ve volebním programu pro rok 1998 se ODS vymezila proti socialistické politice a ochranářským tendencím (ODS 1998: 6). Tento požadavek Občanská demokratická strana zmiňovala i v souvislosti s evropskou integrací. Strana chtěla usilovat o liberalizaci „cen i zahraničního obchodu“ s Evropskou unií (ODS 1998: 12). Pokud volební program z roku 1996 byl značně prointegrační, poslední zde analyzovaný program ODS zaznamenal jistý posun. Pátá kapitola „Hájíme národní zájem“ odkazovala na dlouhou tradici české státnosti, přičemž Česká republika tak neměla mít žádný důvod hledat jinou „abstraktní vyšší ideu“, což bylo úzce provázáno s ambicemi ČR na vstup do EU, jejichž dopad značně přesahoval úzké pojetí ekonomické integrace (ODS 1998: 15). V programu se tak s jistým zpožděním objevily myšlenky artikulované členy ODS již v předcházejících letech. Explicitní výhrady ke stávající podobě Evropské unie nalezneme v části příznačně pojmenované „Integrace ano, rozplynutí ne“. ODS uváděla, že podporuje vstup do Unie, nicméně nemělo se jednat o slepé následování. Výhrady směřovaly především vůči nákladnému sociálnímu státu nebo možnosti, že by česká státnost byla pohlcena Evropou regionů (ODS 1998: 16).

4.6. Sdružení pro Republiku – Republikánská strana Československa (SPR-RSČ)

Sdružení pro Republiku – Republikánská strana Československa oficiálně vzniklo v lednu 1990 registrací na Ministerstvu vnitra České socialistické republiky. Přípravy vedoucí k tomuto kroku však započaly již v prosinci předcházejícího roku (Novák 1995). Přestože strana vznikla ze tří skupin¹³, hlavním představitelem se stal od samého počátku Miroslav Sládek, který se nezanedbatelnou měrou podílel na formování politiky strany a za jejím dalším směřování (Mareš 2000). Ve svých prohlášeních z počátku 90. let se SPR-RSČ

¹³ Strana se skládala z příznivců Miroslava Sládka, Josefa Šárky a „zástupců ekonomických názorů K. Engliše“ (Cabada 2013: 32).

odkazovalo na dědictví Republikánské strany zemědělského a malorolnického lidu (Sládek 1991: 4). Tato strategie ovšem nebyla úspěšná, což stranu vedlo po volbách v roce 1990 ke změně programatiky. Ta získala výrazně nacionalistickou formou a zaměřila se na soudobé problémy Československa (Cabada 2013: 34).

V parlamentních volbách, které se konaly v roce 1990, strana nezískala dostatek hlasů a nebyla tak v parlamentu zastoupena (Cabada 2013: 34).¹⁴ Volební podpora byla nízká a pohybovala se kolem 1 %. Po tomto neúspěchu se SPR-RSČ účastnilo Mimoparlamentního sněmu a ukončilo koalici s Všelidovou demokratickou stranou (Republika 1991a: 1; Novák 1995).¹⁵ Zastoupení v parlamentu však strana získala v následujících volbách roku 1992 a udržela si jej až do voleb v roce 1998. Ve sledovaném období se z Republikánské strany stala nejvýznamnější krajně pravicová síla na české politické scéně.

Na rozdíl od jiných relevantních politických stran SPR-RSČ sázelo na velmi krátké, a tedy i poměrně obecné volební programy. Ty poskytují pouze základní přehled o jejich názorech. Hlubší vhled do postojů SPR-RSČ lze nalézt spíše ve stranických novinách (týdeník *Republika*), vyjádřeních členů strany v dobovém tisku, v Poslanecké sněmovně nebo v knihách, které napsal předseda SPR-RSČ Miroslav Sládek.

Pravděpodobně první komplexní programový dokument byl publikován v souvislosti s uskutečněním ustavujícího sjezdu (24. února 1990). Otázka spolupráce s Evropskými společenstvími ale v tomto období nepředstavovala palčivé téma zahraniční politiky. Dokument se proto věnoval aktuálnějšími tématům, jako byl odchod vojsk SSSR a množství personálu, který zde měly zastupitelské a obchodní mise ze zemí socialistického bloku. Jediným relevantnějším bodem byl požadavek na „vyhlášení neutrality Československé republiky“, což odráželo dobovou atmosféru související s rozpadem východního bloku a dosavadní historickou zkušenost (SPR-RSČ 1991: 7).

Jeden z prvních dokumentů, který naznačil vizi Miroslava Sládka k otázce evropské integrace v nejširším slova smyslu, byla předmluva k Analýze 17. listopadu 1989 od Miroslava Dolejšího, jejíž sepsání je datováno do prosince 1990. Sládek v ní konstatuje, že Československo se nachází „na skutečném rozcestí“ (Dolejší 1990: 1). Může se stát svobodnou a prosperující zemí, nebo se může zřítit do „propasti zmaru“ a její občané se stanou „cizinci ve vlastní zemi“ (Dolejší 1990: 1). V souvislosti se svou apelací na obnovení bývalého významu Československa uvádí: „Proč by měly například evropské instituce sídlit na periferii Evropy, když mohou sídlit v jejím srdci“ (Dolejší 1990: 1). Sládkův postoj k ES v raném období 90. let tak nelze označit za odmítavý. Možnost, že by se některé

¹⁴ SPR-RSČ utvořila v těchto volbách koalici s Všelidovou demokratickou stranou (Cabada 2013: 34).

¹⁵ V Mimoparlamentním sněmu byla kromě SPR-RSČ například také Národně sociální strana-Československá strana národně socialistická nebo Strana zelených (Republika 1991a: 1; Novák 1995).

významné instituce přemístily do Československa, byla vítána a odpovídala snaze o posílení postavení federace.

V roce 1992 se rétorika začala proměňovat. Do této doby byl zahraničně-politický diskurz zaměřen převážně proti Německu, nově se objevují také vyjádření proti ES (Humpola 1992: 3). Příkladem je článek „ES – evropské či egoistické společenství“ otisknutý v týdeníku *Republika*. Autor definuje podstatu Společenství jako „egoismus bohatých, snažících se diktovat ostatním to, co je pro tyto egoisty výhodné“ (DIXI 1992: 3). Země bývalého východního bloku, které se chtějí stát členy NATO a ES, jsou pak v článku označeny za „zpitomělé „východní“ mouchy“ (DIXI 1992: 3). Vyjádření proti Německu a ES byla velmi úzce propojena. Ve své knize „... a tak to vidím já“ Sládek upozorňuje, „že nová expanze Německa, v jeho touze vévodit evropské scéně, bude prováděna skrytě, a to především ekonomickými nástroji“ (Sládek 1992: 15). Stranický týdeník *Republika* byl ve svých vyjádřeních mnohem odvážnější a upozorňoval na hrozbu hegemonie Německa nad Českou republikou. Postoj strany a jejich voličů v tomto ohledu dobře dokreslovala krátká satirická básnička „Jdeme do Evropy“, která končí následovně: „Nač se hádat, kdo je víc. Das ist alles naše“ (*Republika* 1993: 7). Spojitost evropské integrace s německou hrozbou pak byla jasněji vyjádřena v článku „ECU – nejjistější měna Evropy“. Mělo se jednat o „základní a rafinovanou“ akci velkoněmeckých finančníků „na postupné měnové ovládnutí zbytku Evropy“ (Hrůza 1993: 8).

Volební program z roku 1992 se problematice evropské integrace nevěnoval. Z pohledu zahraniční politiky se vyjadřoval k česko-německé smlouvě, která měla být přepracována tak, aby určila viníka a aby SRN uhradila škody související s okupací (SPR-RSČ 1992: 2).

Existence názorově značně odlišných vnitrostranických proudů znamenala, že diskurz k evropské integraci nebyl ve straně vyhraněn ani krátce po vzniku samostatné České republiky. Můžeme objevit pozitivní i negativní vyjádření. Příkladem pozitivního postoje je vystoupení poslance Jiřího Šolera z prosince 1993, který při jednání o uzavření Evropské dohody zakládající přidružení mezi Českou republikou a Evropskými společenstvími uvedl, že „je velkou ctí pro český stát, když (...) se opět má možnost včlenit do západní Evropy, která“ je „baštou demokracie ve světě“ (PSP ČR 1993). Dohoda o přidružení měla umožnit navázání kontaktů v oblasti kulturní, politické a hospodářské (PSP ČR 1993). Projev byl překvapivě plný pozitivních vyjádření, což je v příkrém protikladu s řečí poslance za SPR-RSČ Miroslava Kašpárka ze stejného dne. Ten se při projednávání vládního návrhu na rozšíření účasti České republiky v silách OSN na území bývalé Jugoslávie vyjádřil takto: „Zbavili jsme se Brežněvovy doktríny, ale nový světový řád vnucuje státům svá stanoviska v zájmu svých sobeckých velmocenských cílů. Slouží k tomu hlasovací mašinérie OSN, KBSE a ziskuchtivě Evropské společenství“ (PSP ČR 1993).

Jasný postoj bez veřejně vyjadřovaných protikladů se začal tvořit až v roce 1994. V této souvislosti je třeba upozornit na fakt, že strana procházela vnitřním štěpením a

opustilo ji značné množství poslanců (PSP ČR 2019). Jasnějších obrysů nabylo heslo „do Evropy, ale s osudem ve vlastních rukou“ (Republika 1994: 1). Hned pod tímto prohlášením předseda strany v úvodníku týdeníku *Republika* odmítl možnost vstupu České republiky do Evropské unie. Ta měla být stejným lákadlem, jakým byla zrcátka, perleťové hřebínky a skleněná bižuterie, s níž „portugalští a španělští mořeplavci“ dobývali „nové kontinenty“ (Republika 1994: 2). Snaha o vstup do Unie by tak byla pouze neslavným dobrodružstvím a další Radou „vzájemné hospodářské pomoci“ (Republika 1994: 2). Objevily se naopak představy, že by alternativu členství v EU mohl představovat Visegrádský svazek, který by obsahoval spolkové Československo, Maďarsko a Polsko. Ten by spolupracoval s Unií, aniž by tak došlo k ohrožení národních zájmů ČR (Reil 1995: 7). Dle článku v týdeníku *Republika* se vstup České republiky měl stát „zaklínadlem, podobně jako heslo Se Sovětským svazem na věčné časy“ (Hajíček 1995: 4). Upozorňováno bylo též na rizika, která se s členstvím v EU pojí. Unie měla být organizace plná byrokracie, korupce, která ohrožuje politickou suverenitu (Hajíček 1995: 4). Představitelé Republikánské strany se snažili upozornit na skutečnosti, které většinou spojujeme se špatně řízeným státním aparátem. Možnost vstupu do EU ale propojili také s negativními událostmi nedávné historie, na které byla česká společnost stále citlivá.

V roce 1995 zaznělo odmítnutí vstupu České republiky do Evropské unie a NATO na půdě Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky z úst poslance Milana Loukotky. Z pohledu dosavadního diskurzu bylo vystoupení poměrně zajímavé, neboť poslanec Loukotka neuvedl, že by důvodem byl strach z Německa nebo ze ztráty suverenity České republiky. Hlavním faktorem měla být obava „z příliš vysoké částky, kterou by (...) musela naše republika těmto mezinárodním strukturám platit“ (PSP ČR 1995b). Vyjádření poslance Loukotky odpovídalo postoji Miroslava Sládka, který v knize „To co mám na mysli, je svoboda“ upozorňoval na skutečnost, že vstup do Evropské unie nemusí být pro hospodářství ČR výhodný. Jako příklad uvádí Velkou Británii, která se nedočkala „slibovaných výhod pro podnikání a obchod“, naopak její „finanční ztráty (...) představují desítky miliard liber“ (Sládek 1995: 76).

Odmítnutí vstupu ČR do Evropské unie v oficiálním stranickém dokumentu následovalo až v roce 1996, tedy v roce, kdy byl postoj strany k Evropské unii pevně zformován (SPR-RSČ 1996: 4). Ve stranickém diskurzu si našla Evropská unie pevné místo jakožto pomyslný trojský kůň, který umožní Spolkové republice Německo ovládnout svého menšího souseda. Příkladem může být vyjádření poslance Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky ze SPR-RSČ Zdeňka Krampery, který k právu občana EU volit a být volen v obecních volbách v členských státech Unie napsal následující: „Tento článek je zcela jednoznačně použitelný při přípravě návratu sudetských Němců zpět do ČR. Proto Německo v deklaraci podporuje vstup ČR do Evropské unie a do NATO. Podle těchto zásad budou sudetští Němci volit a být voleni na našem území v komunálních volbách a bude jim stačit přihlásit se na našem území k trvalému pobytu“ (Krampera 1997: 7). Vyjma poslance Krampery lze upozornit na projev tajemníka strany Jana Vika, který za SPR-RSČ

odmítl „snahy Václava Havla zahnat Českou republiku do područí Německa, a to vstupem do Evropské unie a NATO“ (Vik 1998: 7). Tento diskurz byl umocněn přípravou Česko-německé deklarace, která byla podepsána v lednu 1997.

Na tomto místě je vhodné upozornit i na rozdíl v programových dokumentech SPR-RSČ a ZPR-REP (Združenie pre republiku Republikáni). Jednalo se o sesterské strany, které spolu po rozpadu federace udržovaly velmi úzké kontakty. Program obou stran byl velmi podobný, lišil se ovšem v otázce možného vstupu Slovenské a České republiky do Evropské unie a Severoatlantické aliance. Zatímco postoj SPR-RSČ k těmto organizacím byl negativní, slovenští republikáni naopak vstup do Unie i NATO podporovali. Jan Vik, místopředseda poslaneckého klubu SPR-RSČ, zdůvodnil tento rozdíl obavou českých republikánů z hospodářského a politického vlivu Německa. Slovenští republikáni naopak vstup do EU podporovali z obavy před „vlivem Ruska“ (Práce 1997b: 7). Místopředseda Vik tak upozorňuje na význam geopolitického postavení země, které v souvislosti s předchozí historickou zkušeností může být velmi významné při formování postoje k určitému státu či organizaci. Stanovisko Republikánské strany odpovídalo také postoji jejich voličů. Přibližně 53 % jich dle agentury Factum vstup do EU odmítalo (Plzeňský deník 1997: 4).

Ke konci sledovaného období se s evropskou integrací začíná výrazněji pojít další z „velkých“ témat Republikánské strany, otázka romské menšiny. V týdeníku Republika se čtenář mohl setkat například s článkem „EU dá 82 milionů pro cikány v ČR!“ (Politické noviny Republika 1998: 2). Mohlo by se zdát, že jde o čistě faktické sdělení, ale s ohledem na dobový kontext a kontroverze s touto menšinou spojené je zřejmé, že cílem podobných sdělení byla snaha propojit Unii s dalším důvodem, který ji připraví o podporu obyvatel ČR.

Otázka vstupu České republiky do Evropské unie se ve volebním programu strany objevila i v roce 1998. Strana prosazovala, aby konečné rozhodnutí bylo ponecháno na občanech, kteří dostanou možnost vyjádřit se v referendu (SPR-RSČ 1998). Text je tak ve vztahu k potencionálním voličům až překvapivě opatrný.

Závěr

Z analýzy dobového diskurzu plyne, že v průběhu sledovaného období vzrůstalo množství témat a pozornost, která byla problematice evropské integrace věnována. Na počátku 90. let bylo množství vyjádření poměrně nízké, také ve volebních programech se této otázce většina analyzovaných stran nevěnovala. Situace se ale do roku 1998 výrazně změnila. Evropská integrace ve smyslu vstupu do Evropské unie byla relevantním tématem všech politických subjektů. Znatelně se rozšířilo množství témat, se kterými byl tento krok spojován. Pro některé subjekty se evropská integrace stala dokonce prioritním cílem zahraniční politiky. Tato skutečnost odpovídala vývoji situace, kdy se vstup do Unie jevil

jako mnohem realističtější. Například v souvislosti s podáním přihlášky do Evropské unie. Záměr české vlády byl ovšem zřejmý i před lednem 1996.

Uvnitř jednotlivých politických stran nebyl postoj k Evropské unii vždy jednotný. Ambivalentnost je dobře patrná v případě Republikánské strany, která nebyla až do roku 1994 jasně vyhraněna. Proevropská stanoviska se z diskurzu strany vytratila v důsledku štěpení, které bylo nejsilnější mezi lety 1993 až 1995. Nejedná se ovšem o příklad jediný. Rozdílné názory na hloubku integrace zaznívaly z Občanské demokratické aliance a určité rozdíly v postojích se nevyhnuly ani nejsilnější vládní straně ODS.

Na rozdíl od Slovenské republiky Česká republika se nepotýkala s tak rozsáhlými problémy a kritikou ze strany Unie, kdy by došlo k ohrožení integračních ambicí státu. To ovšem neznamená, že by na sebe jednotlivé strany nereagovaly a vláda nebyla opozicí pro své kroky kritizována. Snaha vymezit se vůči svým koaličním partnerům ovšem byla patrná i u vládních stran. Příznačné je, že v prvních letech po sametové revoluci se u ČSSD a KDU-ČSL setkáváme s legitimizační snahou. Snaha zdůraznit význam a relevantnost obdobných subjektů v EP a členských státech Společenství mohla zvýšit volitelnost těchto subjektů i na domácí půdě.

Důležité téma, které také ovlivnilo diskurz o evropské integraci, byla hrozba rozpadu České a Slovenské Federativní Republiky, byť oproti očekáváním bylo množství vyjádření, která by tuto problematiku spojovala přímo s ES/EU, spíše ojedinělé.

Po vzniku samostatné republiky byla cesta ČR do Unie spojována s řadou výhod, ale také možných nástrah. Široce zastoupená byla problematika bezpečnosti. Ta byla vnímána rozličně. Pokud pro ČSSD, KDU-ČSL, ODA nebo ODS byl vstup do Evropské unie možností, jak zajistit bezpečnost pro Českou republiku, v případě KSČM a SPR-RSČ tomu bylo jinak. Oba tyto subjekty ve vstupu do Unie neviděli lepší nebo výhodnější zajištění bezpečnosti, ale naopak. V jejich vyjádřeních se EU stala trojským koněm, který je na první pohled líbivý, nicméně uvnitř skrývá nebezpečí, že Česká republika bude ovládnuta, byť nenásilnou cestou, Spolkovou republikou Německo.

Prointegračně smýšlející strany se také shodovaly v názoru, že Česká republika nemá ke vstupu do Evropské unie reálnou alternativu. Pravděpodobně první byla v tomto ohledu ČSSD. Jednalo se ale také o postoj vyjádření KDU-ČSL, ODA a ODS. Tuto argumentaci nenalezneme u členů ani v oficiálních dokumentech Komunistické strany a Sládkových republikánů. S ohledem na jejich výhrady k Evropské unii je tato skutečnost pochopitelná. Vlastní jim naopak bylo vyjádření podpory pro pomyslnou třetí cestu, kdy se ČR měla spolehnout například na V4 nebo jinou smluvní bázi s EU.

Způsob, jakým fungovaly členské státy Unie, byl nezřídka vzorem, který byl hodný následování, a to jak z důvodu úspěšného fungování EU a jeho členů, tak i z pragmatického hlediska, kdy bylo přizpůsobení se požadavkům nezbytným předpokladem pro budoucí vstup do Unie. Specifické postavení v tomto případě zaujímá ODS, která vyjadřovala podporu vstupu, nicméně nezřídka upozorňovala na nedostatky, které Evropská unie má.

V konkrétních aspektech nebyla jediná. Příkladem je kritika zemědělské politiky ze strany KDU-ČSL nebo byrokracie v případě ODA.

Na tomto místě by bylo možné zmínit i řadu dalších témat. Jedno z nich však bylo s možností vstupu do Evropské unie neodmyslitelně spjata a prostupovalo dobovou debatou. Jednalo se o otázku ekonomických dopadů a celkové výhodnosti tohoto kroku. Strany zastávající prointegrační postoje upozorňovaly na možná rizika v konkrétních oblastech. Neznamenalo to ale, že by celkový efekt měl být záporný, byť členové ODS byli v hodnocení ekonomických dopadů opatrní. Značně negativní stanoviska naopak zaznívala z KSČM a SPR-RSČ.

Literatura

- Bazin, A. 2003. „Germany and the enlargement of the European Union to the Czech Republic.“ In: J. Rupnik (ed.). *The road to the European Union. The Czech and Slovak Republic*. Manchester: Manchester University Press, 220–249.
- Beneš, V. 2005. „Střet hypotéz východního rozšíření Evropské unie.“ *Mezinárodní vztahy* 40 (4): 5–27.
- Beneš, V. 2008. „Diskurzivní analýza.“ In: P. Drulák. *Jak zkoumat politiku. Kvalitativní metodologie v politologii a mezinárodních vztazích*. Praha: Portál, 92–124.
- Beránek, J. 1998. „Byla nám podána ruka, abychom překonali stagnaci.“ *Právo lidu*. 16. ledna 1998.
- Binar, D. 1993. „Prioritou je uskutečnění práva na domov, řekl mluvčí sudetských Němců Franz Neubauer.“ *Český deník*. 27. dubna 1993.
- Bratinka, P. 1996. „Odpovědně o integraci.“ *Plzeňský deník*. 29. dubna 1996. [online]. [cit. 13. 8. 2019]. Dostupné z: <http://ezproxy.muni.cz/login?url=https://muni.anopress.cz/>
- Braun, M. 2008. *Modernisation unchallenged. The Czech discourse on European Unity*. Praha: Institute of International Relations.
- Cabada, L. 2013. „Strany jednoho tématu v českém stranickém systému.“ In: L. Cabada (ed.). *Strany jednoho tématu ve střední Evropě*. Brno: Václav Klemm, 21–43.
- Cinka, I. 1995. „Jednání s Němci pod pokličkou.“ *Haló noviny*. 15. prosince 1995.
- Černoch, P. 2004. „Česká integrační politika.“ In: O. Pick a V. Handl. *Zahraniční politika České republiky 1993–2004. Úspěchy, problémy a perspektivy*. Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 15–30.
- Český deník. 1992. „Zahraniční politika ODS. Integrace do Evropy.“ *Český deník*. 14. dubna 1992.
- Český deník. 1993. „Neubauer chce blokovat sudetoněmecký majetek.“ *Český deník*. 15. července 1993.
- ČNR. 1991. 27. schůze ČNR. ČNR. [online]. [cit. 14. 10. 2019]. Dostupné z: <https://www.psp.cz/eknih/1990cnr/stenprot/027schuz/s027001.htm>
- ČSSD. 1990. *Program Československé sociální demokracie schválený XXIV. sjezdem ve dnech 24. – 25. března 1990*. ČSSD. [online]. [cit. 25. 10. 2019]. Dostupné z: https://www.cssd.cz/data/files/program_1990.pdf
- ČSSD. 1991. *Cíle a zásady Československé sociální demokracie*. ČSSD. [online]. [cit. 25. 10. 2019]. Dostupné z: https://www.cssd.cz/data/files/cile_a_zasady_1991.pdf
- ČSSD. 1992. *Volební program 1992*. ČSSD. [online]. [cit. 25. 10. 2019]. Dostupné z: https://www.cssd.cz/data/files/volebni_program_1992.pdf
- ČSSD. 1996. *Lidskost proti sobectví*. ČSSD. [online]. [cit. 25. 10. 2019]. Dostupné z: https://www.cssd.cz/data/files/volebni_program_1996.pdf
- ČSSD. 1997. *Alternativa pro naši zemi*. ČSSD. [online]. [cit. 25. 10. 2019]. Dostupné z: https://www.cssd.cz/data/files/volebni_program_1997.pdf

- ČSSD. 2013. *Encyklopedie ČSSD založena ke 135. výročí založení strany*. ČSSD. [online]. [cit. 25. 10. 2019]. Dostupné z: <http://www.historiecssd.cz>
- ČSÚ. 1990a. *Volby do České národní rady konané ve dnech 8. – 9. 6. 1990. Celkové výsledky hlasování*. ČSÚ. [online]. [cit. 24. 10. 2019]. Dostupné z: <https://volby.cz/pls/cnr1990/u4>
- ČSÚ. 1990b. *Volby do České národní rady konané ve dnech 8. – 9. 6. 1990. II. skrutinium*. ČSÚ. [online]. [cit. 24. 10. 2019]. Dostupné z: <https://volby.cz/pls/cnr1990/u610>
- ČSÚ. 1992a. *Volby do České národní rady konané ve dnech 5. – 6. 1992. II. skrutinium*. ČSÚ. [online]. [cit. 24. 10. 2019]. Dostupné z: <https://volby.cz/pls/cnr1992/u610>
- ČSÚ. 1992b. *Volby do České národní rady konané ve dnech 5. – 6. 1992. Celkové výsledky hlasování*. ČSÚ. [online]. [cit. 24. 10. 2019]. Dostupné z: <https://volby.cz/pls/cnr1992/u4>
- ČSÚ. 1996a. *Volby do Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky konané ve dnech 31. 5. – 1. 6. 1996. Celkové výsledky hlasování*. ČSÚ. [online]. [cit. 24. 10. 2019]. Dostupné z: <https://volby.cz/pls/ps1996/u4>
- ČSÚ. 1996b. 1996. *Volby do Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky konané ve dnech 31. 5. – 1. 6. 1996. II. skrutinium*. ČSÚ. [online]. [cit. 24. 10. 2019]. Dostupné z: <https://volby.cz/pls/ps1996/u610>
- ČSÚ. 1998. *Volby do Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky konané ve dnech 19. – 20. 6. 1998. Celkové výsledky hlasování*. ČSÚ. [online]. [cit. 24. 10. 2019]. Dostupné z: <https://volby.cz/pls/ps1998/u4>
- Dengler, R. 1995. „Špičky ODS se přely o sudetské Němce.“ *Právo*. 3. dubna 1995.
- Dimun, P. a Hamerský, M. J. 1999. *10 let na straně svobody. Kronika ODA z let 1989-1999*. Brno: Bachant.
- DIXI. 1992. „ES – evropské či egoistické společenství.“ *Republika*. 12. – 18. října 1992.
- Dlouhý, V. 1995. „Proč se chceme stát členy Evropské unie.“ *Mladá fronta DNES*. 1. července 1995.
- Dolečková, M. 1992. „Za pět let do ES.“ *Hospodářské noviny*. 6. listopadu 1992.
- Dolejší, M. 1990. *Analýza 17. listopadu. Praha: Sdružení pro republiku – Republikánská strana Československa*. [online]. [cit. 20. 5. 2019]. Dostupné z: <http://www.spr-rsc.cz/engine/download.php?id=14>
- Dürr, J., Marek, D. a Šaradín, P. 2004. „Europeizace české politické scény – politické strany a referendum o přistoupení k Evropské unii.“ *Mezinárodní vztahy 2004* (1): 27–49.
- Federální ministerstvo zahraničních věcí. 1992. *Československá zahraniční politika 1992*. Praha: Federální ministerstvo zahraničních věcí.
- Fiala, P. a Mareš, M. 1997. Konstituování systému politických stran v České republice (1989 – 1992). *Politologický časopis 1997* (1): 104–126.
- Fiala, P. a Pitrová, M. 2009. *Evropská unie*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Fiala, P. a Suchý, P. 2005. „Křesťanská a demokratická unie – Československá strana lidová.“ In: J. Malíř. *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861-2004. II. díl. Období 1938-2004*. Brno: Doplněk, 1433–1554.
- Fojtík, V. 1998. „Ministr Lux: Vláda je připravena zrušit dovozní kvóty na jablka.“ *ZN zemské noviny*. 2. května 1998.
- Frízlová, I. et al. 2006. *Vliv evropeizace na české politické strany*. [online]. [cit. 13. 3. 2020]. Dostupné z: https://www.iips.cz/userfiles/file/wp_20_vliv_evropeizace.pdf
- FS ČSFR. 1990. *Stenografický zápis 4. schůze. 10. července 1990*. FS ČSFR. [online]. [cit. 20. 5. 2019]. Dostupné z: <https://www.psp.cz/eknih/1990fs/slsn/stenprot/004schuz/s004005.htm>
- Gee, J. P. 2011. *An introduction to discourse analysis. Theory and method*. New York: Routledge.
- Grebeníček, M. 1996. „KČP není extremistickou, ale vlasteneckou organizací!“ *Haló noviny*. 6. března 1996.
- Hajíček, R. 1995. „Vstup do Evropské unie – ano či ne?“ *Politické noviny Republika*. 27. března – 2. dubna 1995.
- Haló noviny. 1995a. „Nemáme záruku, že cesta do Bruselu nepovede přes Mnichov...“ *Haló noviny*. 20. října 1995.

- Haló noviny. 1995b. „Vyzařování vazalství a poníženosti k západním zemím.“ *Haló noviny*. 27. prosince 1995.
- Havliigerová, J. 1991. „O ekonomice a politice s ČSL.“ *Hospodářské noviny*. 21. června 1991.
- Havlík, V. 2009. *České politické strany a evropská integrace. Evropeizace, evropanství, euroskepticismus?* Brno: Mezinárodní politologický ústav.
- Havlík, V. a Vykoupilová, H. 2007. „Dvě dimenze evropeizace volebních programů. Příklad České republiky.“ *Sociální studia* 2007 (1): 121–142.
- Hloušek, V. 2005. „Česko.“ In: M. Strmiska. *Politické strany moderní Evropy. Analýza stranicko-politických systémů*. Praha: Portál, 438–452.
- Holář, V. 1997. „V. Holář považuje posudek EU za objektivní.“ *IT CAD*. 16. července 1997. [online]. [cit. 17. 8. 2019]. Dostupné z: <http://ezproxy.muni.cz/login?url=https://muni.anopress.cz/>
- Horák, J. 1990. „Kdo jsme – Co chceme.“ *Právo lidu*. 27. dubna 1990.
- Hospodářské noviny. 1993. „Podmínkou integrace je změna ES.“ *Hospodářské noviny*. 20. dubna 1993.
- Hradecké noviny. 1996. „Podmínky sudetských Němců jsou nerealistické.“ *Hradecké noviny*. 28. května 1996. [online]. [cit. 20. 8. 2019]. Dostupné z: <http://ezproxy.muni.cz/login?url=https://muni.anopress.cz/>
- Hradecké noviny. 1997. „Poslanci probrali perspektivy vstupu České republiky do Evropské unie.“ *Hradecké noviny*. 9. října 1997. [online]. [cit. 21. 8. 2019]. Dostupné z: <http://ezproxy.muni.cz/login?url=https://muni.anopress.cz/>
- Hrůza, P. 1993. „ECU – nejjistější měna Evropy.“ *Republika*. 1. – 7. listopadu 1993.
- Huk, J. 1996. „Iniciativu nemá jen ministerstvo zahraničí.“ *Denní telegraf*. 3. ledna 1996.
- Humpola, H. 1992. „Pravda, láska, lži a zrada.“ *Republika*. 6. – 12. dubna 1992.
- Husák, P. 1992. „Už bez Slovenska.“ *Lidové noviny*. 4. srpna 1992.
- Chalupa, K. 1994. „Antidumpingových opatření EU vůči našim podnikům přibývá.“ *Denní telegraf*. 5. prosince 1994.
- Ilek, P. 1997. „Komunisté se obávají vstupu ČR do Evropské unie.“ *IT CAD*. 3. dubna 1997. [online]. [cit. 8. 6. 2019]. Dostupné z: <http://ezproxy.muni.cz/login?url=https://muni.anopress.cz/>
- IT CAD. 1997. „Komunisté budou občany seznamovat s riziky vstupu do EU.“ *IT CAD*. 22. července 1997. [online]. [cit. 8. 6. 2019]. Dostupné z: <http://ezproxy.muni.cz/login?url=https://muni.anopress.cz/>
- Jelínek, J. 1998. „Tvrdá lekce z Bruselu.“ *Haló noviny*. 23. března 1998.
- Jørgensen, M. a Phillips, L. 2002. *Discourse Analysis as Theory and Method*. London: SAGE.
- Jungrová, T. 1996. „Na členství v Evropské unii nepohlížím výhradně ekonomickými brýlemi.“ *Svobodné slovo*. 29. května 1996.
- Kalvoda, J. 1995. „Euroskepticismus není realistický.“ *Mladá fronta DNES*. 21. října 1995.
- KDU-ČSL. 1992. *Průvodce politikou KDU-ČSL*. KDU-ČSL. [online]. [cit. 3. 5. 2019]. Dostupné z: <https://kdu.cz/getattachment/8bf85d80-1c85-4925-9119-2e33c34d184b/Volebni-program-1992.aspx>
- KDU-ČSL. 1996. *Klidná síla – jistota, bezpečí*. KDU-ČSL. [online]. [cit. 3. 5. 2019]. Dostupné z: <https://kdu.cz/getattachment/42a31ce4-25ec-426e-a629-f2e097124267/Pruvodce-politikou-KDU-CSL.aspx>
- KDU-ČSL. 1998. *Volební program 1998*. KDU-ČSL. [online]. [cit. 3. 5. 2019]. Dostupné z: <https://kdu.cz/getattachment/46bca2ed-bc0d-40ee-9783-45358d72fbd3/Volebni-program-1998.aspx>
- Klaus, V. 1993a. „John Major o Evropě.“ *Český deník*. 1. října 1993.
- Klaus, V. 1993b. „Evropská integrace nemůže být byrokratická.“ *Denní telegraf*. 22. prosince 1993.
- Klaus, V. 1994a. „Vícerychlostní Evropa.“ *Lidové noviny*. 19. září 1994.
- Klaus, V. 1994b. „Nevidím za vším komplot a diverzi.“ *Lidové noviny*. 2. prosince 1994.

- Klvaňa, T. 1993. „Evropa jedná s ČR neuctivě, domnívá se Pavel Bratinka.“ *Mladá fronta DNES*. 15. března 1993.
- Kopecký, J. 1998. „České zemědělství a Evropská unie.“ *ZN zemské noviny*. 4. března 1998.
- Kopeček, L. 2003. „Česká strana sociálně demokratická – jak se dostat k moci.“ *Politologický časopis* 2003 (1): 101–112.
- Kořan, M. 2013. *Česká zahraniční politika*. Brno: Masarykova univerzita.
- Kotyk, V. 2000. „Stručná bilance vývoje české zahraniční politiky.“ *Mezinárodní vztahy* 2000 (1): 47–60.
- Krampera, Z. 1997. „Co nás čeká případným vstupem do Evropské unie.“ *Politické noviny Republika* 8 (7): 7.
- Krejčí, V. 1994. „Norské rozhodnutí je součástí celoevropského procesu.“ *Denní telegraf*. 2. prosince 1994.
- KSČ. 1990. *Volební program Komunistické strany Československa*. KSČ. [online]. [cit. 25. 9. 2016]. Dostupné z: <http://old.kscm.cz/viewDocument.asp?document=5489>
- KSČM. 1992. *Dvanáct bodů pro budoucnost*. KSČM. [online]. [cit. 25. 9. 2016]. Dostupné z: <http://old.kscm.cz/viewDocument.asp?document=5487>
- KSČM. 1996. *Socialismus – šance pro budoucnost*. KSČM. [online]. [cit. 25. 9. 2016]. Dostupné z: <http://old.kscm.cz/viewDocument.asp?document=5486>
- KSČM. 1998. *Jiní o lidech my slidmi*. KSČM. [online]. [cit. 25. 9. 2016]. Dostupné z: <http://old.kscm.cz/viewDocument.asp?document=5485>
- Kudrnovská, M. a Hlušíčková, V. 1994. „Podle premiéra Klause je vývoj v naší zemi zřetelně pozitivní.“ *ZN noviny*. 7. prosince 1994.
- Laštůvka, V. 1998. „Evropa a my – my a Evropa.“ *Právo lidu*. 24. dubna 1998.
- Leschtina, J. a Nováček, P. 1992. „Není třeba spěchat.“ *Mladá fronta DNES*. 7. září 1992.
- Lidová demokracie. 1991. „Kritika přístupu ES k ČSFR.“ *Lidová demokracie*. 9. července 1991.
- Lux, J. 1995. „Evropská sociálně tržní cesta.“ *Práce*. 3. listopadu 1995.
- Luža, R. 2001. *Československá sociální demokracie: kapitoly z let exilu 1948 – 1989*. Praha: Československé dokumentační středisko.
- Marek, D. a Baun, M. 2010. *Česká republika a Evropská unie*. Brno: Barrister & Principal.
- Mareš, M. 1999. „České politické strany a spolupráce s postkomunistickými zeměmi střední Evropy.“ *Středoevropské politické studie* 1 (1).
- Mareš, M. 2000. „Zahraničně-politické koncepce české krajní pravice.“ *Středoevropské politické studie* 2 (1).
- Ministerstvo vnitra ČR. 2019. *Rejstřík politických stran a hnutí*. [online]. [cit. 24. 10. 2019]. Dostupné z: <https://aplikace.mvcr.cz/seznam-politickyh-stran/Default.aspx>
- Musílek, V. 1995. „Jan Kalvoda důrazně odmítá euroskepticismus Václava Klause.“ *Denní telegraf*. 18. října 1995, 1.
- MZV. 1993. *Zahraniční politika České republiky. Data 11/1993*. Praha: MZV.
- MZV. 1994a. *Zahraniční politika České republiky. Data 1/1994*. Praha: MZV.
- MZV. 1994b. *Zahraniční politika České republiky. Data 3/1994*. Praha: MZV.
- MZV. 1994c. *Zahraniční politika České republiky. Data 11/1994*. Praha: MZV.
- MZV. 1995. *Zahraniční politika České republiky. Data 1/1995*. Praha: MZV.
- Načas, P. 1995. „Evropská integrace a naše bezpečnost.“ *Mladá fronta DNES*. 7. května 1995.
- Nečas, P. 1994. „Musíme se naučit žít s Evropskou unií.“ *Mladá fronta DNES*. 28. března 1994.
- Nečas, P. 1995. „Evropská integrace a naše bezpečnost.“ *Mladá fronta DNES*. 17. května 1995.
- Novák, J. 1995. „Historie strany SPR-RSČ.“ SPR-RSČ. [online]. [cit. 20. 5. 2019]. Dostupné z: <http://www.spr-rsc.cz/historie-strany.html>
- ODS. 1992. *Svoboda a prosperita. Volební program ODS*. ODS. [online]. [cit. 27. 3. 2019]. Dostupné z: https://www.ods.cz/docs/programy/program_1992.pdf
- ODS. 1996. *Volební program ODS. Parlamentní volby 1996*. ODS. [online]. [cit. 27. 3. 2019]. Dostupné z: https://www.ods.cz/docs/programy/program_1996.pdf

- ODS. 1998. *Hlavu vzhůru. Volební program ODS*. ODS. [online]. [cit. 27. 3. 2019]. Dostupné z: https://www.ods.cz/docs/programy/program_1998.pdf
- ODS. 2019. *Historie Občanské demokratické strany*. ODS. [online]. [cit. 2. 11. 2019]. Dostupné z: <https://www.ods.cz/o-nas/historie>
- Palata, L. 1994. „Josef Zieleniec: S nabídkou odškodnění by mělo přijít Německo.“ *Mladá fronta DNES*. 16. listopadu 1994.
- Paltridge, B. 2012. *Discourse analysis: an introduction*. London: Bloomsbury Academic.
- Peroutka, F. 1996. „Dobré vztahy se sousedy jsou vstupenkou do EU.“ *Denní telegraf*. 24. dubna 1996.
- Plzeňský deník. 1997. „U občanů klesá podpora vstupu do EU.“ *Plzeňský deník*. 29. července 1997.
- Politické noviny Republika. 1998. „EU dá 82 milionů pro cikány v ČR!“ *Politické noviny Republika* 9 (27): 2.
- Práce. 1997a. „Pro poslance je důležitá podpora našeho vstupu do Evropské unie.“ *Práce*. 4. dubna 1997.
- Práce. 1997b. „Republikánům hrozí zákaz.“ *Práce*. 25. března 1997.
- Právo lidu. 1989. „Programové prohlášení Československé sociální demokracie.“ *Právo lidu*. 12. prosince 1989.
- Právo lidu. 1990a. „Do voleb jdeme samostatně.“ *Právo lidu*. 30. března 1990.
- Právo lidu. 1990b. „Cesta do Evropy.“ *Právo lidu*. 7. června 1990.
- Právo lidu. 1990c. „Klíč od Evropského domu.“ *Právo lidu*. 17. května 1990.
- Právo lidu. 1991a. „Program Československé sociální demokracie. Program důstojného dneška – program odpovědnosti k zítřku (Návrh).“ *Právo lidu*. 1. června 1991
- Právo lidu. 1991b. „Čs. sociální demokracie a evropská politika.“ *Právo lidu*. 25. září 1991.
- Právo. 1996a. „Lidovci nahrávají sudetským Němcům.“ *Právo*. 5. ledna 1996. [online]. [cit. 8. 6. 2019]. Dostupné z: <http://ezproxy.muni.cz/login?url=https://muni.anopress.cz/>
- Právo. 1996b. „Půlka pro vstup do EU.“ *Právo*. 28. listopadu 1996.
- Právo. 1997. „Klaus: ČR připravena na vstup do Evropy.“ *Právo*. 16. dubna 1997.
- Právo. 1998. „S EU se bude dále jednat.“ *Právo*. 19. března 1998.
- Prchal, M. 1995. „Premiér Klaus o své evropské vizi.“ *Hospodářské noviny*. 31. ledna 1995.
- Procházková, A. 1996. „Eurooptimista na zkušené v Bruselu.“ *Lidové noviny*. 12. července 1996.
- Procházková, S. 1997. „Deklarace neomezí naše zákony ani nezruší tzv. Benešovy dekrety.“ *ZN zemské noviny*. 15. února 1997.
- Procházková, S. 1998. „Josef Lux: Dokud si Evropa nevezme za své naše zájmy, budeme proti sobě.“ *ZN zemské noviny*. 3. června 1998.
- PSP ČR. 1993. *Stenografický zápis 15. schůze, 8. prosince 1993*. PSP ČR. [online]. [cit. 20. 5. 2019]. Dostupné z: <https://www.psp.cz/eknih/1993ps/stenprot/015schuz/>
- PSP ČR. 1995a. *Stenografický zápis 32. schůze, čtvrtek 22. června 1995*. PSP ČR. [online]. [cit. 20. 5. 2019]. Dostupné z: <http://www.psp.cz/eknih/1993ps/stenprot/032schuz/>
- PSP ČR. 1995b. *Stenografický zápis 36. schůze*. PSP ČR. [online]. [cit. 20. 5. 2019]. Dostupné z: <http://www.psp.cz/eknih/1993ps/stenprot/036schuz/s036023.htm#r13>
- PSP ČR. 1996. *Stenografický zápis 39. schůze, 8. února 1996*. PSP ČR. [online]. [cit. 15. 3. 2020]. Dostupné z: <https://www.psp.cz/eknih/1993ps/stenprot/039schuz/s039024.htm>
- PSP ČR. 2019. *Členové – Sdružení pro republiku – Republikánská strana Československa*. PSP ČR. [online]. [cit. 20. 5. 2019]. Dostupné z: <http://www.psp.cz/sqw/snem.sqw?l=cz&id=17&O=1>
- Pšeja, P. 2005. *Stranický systém České republiky. Politické strany a jejich vývoj 1989-1998*. Brno: CDK.
- Pšeja, P. a Mareš, M. 2005. Občanská demokratická aliance. In: J. Malíř. *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. II. díl. Období 1938-2004*. Brno: Doplněk, 1531–1556.
- Raus, F. 1995. „Není všechno zlato, co se třpytí.“ *Haló noviny*. 17. března 1995.
- Reil, R. 1995. „O politice, zejména zahraniční.“ *Republika*. 1. – 15. ledna 1995.

- Republika. 1991a. „Proč žádáme mimořádné parlamentní volby.“ *Republika*. 25. – 31. března 1991.
- Republika. 1993. „Jdeme do Evropy.“ *Republika*. 4. – 10. ledna 1993.
- Republika. 1994. „Rozhodné ne vstupu do Evropské unie.“ *Republika*. 5. – 11. září 1994.
- Roubal, P. 2012. Konzervativní kontrarevoluce. Občanská demokratická aliance a postkomunistická transformace. In: A. Gjuríčová a kol. *Rozdělení minulosti. Vytváření politických identit v České republice po roce 1989*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 249–286.
- Rovnost. 1997. „Lucemburský premiér jednal s Klausem.“ *Rovnost*. 26. srpna 1997.
- Seemann, R. 1996a. „Předivo Evropské unie tvoří vztahy mezi lidmi.“ *Svobodné slovo*. 3. května 1996.
- Seemann, R. 1996b. „Zahraniční politika se týká každého občana.“ *Slovo*. 10. července 1996.
- Semrád, V. 2009. *Transformace české sociální demokracie*. Diplomová práce. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Brno.
- Skulínek, M. 2015. *Vztahy ES a RVHP s důrazem na československou zahraniční politiku v éře détente 1968–1978*. Diplomová práce. Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií, Brno.
- Sládek, M. 1991. „I. Řádný sjezd.“ *Republika*. 28. ledna – 3. února 1991.
- Sládek, M. 1992. ... a tak to vidím já. Praha: Nakladatelství dopravy a spojů. [online]. [cit. 20. 5. 2019]. Dostupné z: <http://www.spr-rsc.cz/engine/download.php?id=9>
- Sládek, M. 1995. *To co mám na mysli, je svoboda*. [online]. [cit. 20. 5. 2019]. Dostupné z: <http://www.spr-rsc.cz/engine/download.php?id=11>
- Sládková, K. 1992. „Hovoříme s předsedou KDU-ČSL ing. J. Luxem.“ *České a moravskoslezské zemědělské noviny*. 15. května 1992.
- Slovo. 1996a. „Premiér Klaus varoval před ukvapeným zavedením jednotné evropské měny.“ *Slovo*. 29. srpna 1996.
- Slovo. 1996b. „ČSSD nehodlá měnit svůj přístup k Evropské unii.“ *Slovo*. 26. října 1996.
- Slovo. 1997. „Posudek Evropské komise vyvolal spokojenost.“ *Slovo*. 17. července 1997.
- SPR-RSČ. 1991. „Úkoly současně a perspektivní (Programový dokument).“ *Republika*. 11. – 17. března 1991.
- SPR-RSČ. 1992. *Volební program*.
- SPR-RSČ. 1996. „Program zahraniční politiky SPR-RSČ.“ *Politické noviny Republika* 7 (20): 4.
- SPR-RSČ. 1998. *Programové teze*.
- Šimůnek, P. 1996. „Zemědělskou politiku musí změnit Evropská unie, ne my, říká Klaus.“ *Mladá fronta DNES*. 5. února 1996. [online]. [cit. 21. 8. 2019]. Dostupné z: <http://ezproxy.muni.cz/login?url=https://muni.anopress.cz/>
- Škorpilová, H. 1994. „KBSE versus Evropský parlament?“ *Haló noviny*. 26. dubna 1994.
- Štěpánek, J. 1993. „V zemědělství jsme daleko za Evropou.“ *Mladá fronta DNES*. 12. října 1993.
- Štěpánek, P. 1992. „Základem jsou přirozené vlastnické a tržní vztahy.“ *Hospodářské noviny*. 21. května 1992.
- Štěpánková, I. 1996. „Praha ví, co chce od Unie.“ *Práce*. 30. ledna 1996.
- Štětka, M. 1997. „Myslím, že ČR bude členem Evropské unie kolem roku 2002.“ *Slovo*. 1. února 1997.
- Telegraf. 1996. „Horizontem vstupu ČR do EU má být období mezi roky 2003-2005.“ *Telegraf*. 19. září 1996.
- Telegraf. 1997a. „Unie se nám po Amsterdamu vzdaluje.“ *Telegraf*. 19. června 1997.
- Telegraf. 1997b. „Zieleniec: Patříme mezi špičku.“ *Telegraf*. 18. července 1997.
- Tošovský, M. 1994. „Musíme vstoupit do Evropské unie za každou cenu?“ *Denní Telegraf*. 17. srpna 1994.
- Vališ, K. 1995. „Polezou k nám Sudeťáci oknem do Evropy otvíraným V. Klausem?“ *Haló noviny*. 15. února 1995.
- Vik, J. 1998. „Projev tajemníka SPR-RSČ Jana Vika k volbě prezidenta ČR (20. 1. 1998).“ *Politické noviny Republika* 9 (5): 7.
- Weiss, M. 1993. „Evropská integrace a my.“ *Respekt*. 18. ledna 1993.
- Zavadil, P. 1996. „České vidění musí být jiné než britské.“ *Lidové noviny*. 29. března 1996.

- Zemské noviny. 1997. „Kořínková (ČSSD): Evropa přece jenom NATO stále potřebuje.“ *Zemské noviny*. 6. května 1997.
- Zieleniec, J. 1997a. „J. Zieleniec o prioritách zahraniční politiky.“ *IT CAD*. 20. února 1997. [online]. [cit. 20. 8. 2019]. Dostupné z: <http://ezproxy.muni.cz/login?url=https://muni.anopress.cz/>
- Zieleniec, J. 1997b. „Zieleniec: Ke vstupu do EU neexistuje rozumná alternativa.“ *IT CAD*. 7. dubna 1997. [online]. [cit. 21. 8. 2019]. Dostupné z: <http://ezproxy.muni.cz/login?url=https://muni.anopress.cz/>
- ZN zemské noviny. 1996. „J. Lux: Změna zemědělské politiky EU je nevyhnutelná.“ *ZN zemské noviny*. 6. února 1996.
- ZN zemské noviny. 1997. „Rozšířením Evropské unie se trh rozroste o miliony spotřebitelů.“ *ZN zemské noviny*. 9. ledna 1997.
- Žirovnická, J. 1996. „Čas před přijetím České republiky do Evropské unie chce ODS využít k posílení zemědělství a celkovému rozvoji venkova.“ *ZN zemské noviny*. 17. dubna 1996.